

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Arewelean Yišatakagirner

[Vienna, [ca. 1851]

urn:nbn:de:hbz:5:1-56777

Goussen 297A

Denkwürdigkeiten
aus d. Orient

(nach französis. Missionsbriefen)
= Lettres édifiantes

Wien 1851

ԱՄԷՆ Ժամանակ եւ ամէն տեղ ճանապարհորդութեանց ստորագրութիւնները բանասէր անձանց առջեւ մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն, մանաւանդ երբ որ գրողները գիտուն եւ խոհեմ մարդիկ ըլլալով՝ տեսած տեղերնուն բոլոր հին ու նոր յիշատակարանները եւ պատմական տեղեկութիւններն իրենց նկարագրին մէջ կը խառնեն, եւ միանգամայն խորազնին աչքով անոնց բնակչաց բարուց մէջ թափանցելով՝ սովորութիւններնուն վրայ նոր լոյս ու տեղեկութիւն կու տան, եւ ամենէն բարոյական ու օգտակար խորհրդածութիւններ հանելով՝ անոնցմով իրենց գրուածքը կը զարդարեն:

Աս տեսակ գրուածոց մէջ ստուգիւ առաջին կարգը դրուելու արժանի են եւ իրօք ալ ամէն գիտնականներէն նոյն կարգին մէջ կը դրուին, ըստ մեծի մասին Գաղղիացի Առաքելական քարոզիչներէն գրուած Շինիլ ու Էնթատրաիան նամակները, որոնք իրենց սկզբնական գաղղիներէն լեզուաւր շատ անգամ հրատարակուելէն զատ՝ միանգամայն ուրիշ ղանաղան լեզուներու ալ թարգմանուած ու հրատարակուած են: Ան աստիճանի համարում գտած

են աս թղթերուն հաւաքումները, մինչեւ երեւելի աշխարհագէտներ ու պատմագիրներ՝ նոյն իսկ բողոքողաց մէջէն իրենց ուսումնական ու դասական գրուածոց մէջ անոնց կը հետեւին եւ իբրեւ ճշգրիտ ու հաւատարիմ աղբիւր կը գործածեն :

Նոյն հաւաքման ամենէն աւելի կատարեալն ու կարգաւորեալը Մէրիկոյ գրքածախին Փարիզ տպել տուածն է, որն որ 26 հատոր բաժնուած ու 1780 — 1783ին հրատարակուած է : Աս հաւաքման մէջ բոլոր նամակները ժամանակագրական ու աշխարհագրական կարգաւ գրուած են : Առաջին չորս (Ա. — Դ.) հատորները կը բովանդակեն Արեւելեան յիշատակագիրները, որոնց մէջ Տաճկաստանի, Հայաստանի, Եթովպիայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւ ուրիշ մօտաւոր երկիրներու վրայ տեղեկութիւններ կան : Հետեւեալ հինգ (Ե. — Թ.) հատորներն Ամերիկեան յիշատակարաններն ունին, որոնք Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկայի եւ անոնց բնակիչներուն խիստ հետաքրքրական բարուց ու սովորութեանց նկարագիրը կը բովանդակեն : Ասոնցմէ վերջն եկող վեց (Ժ. — ԺԵ.) հատորներուն մէջ Հնդկաստանի վրայ եղող տեղեկութիւնները կը գտնուին : Ասոնցմէ ետեւ ինը (ԺԶ. — ԻԴ.) հատորի մէջ Ճենաց, Թոնգինի ու Քոչինչինայի ծանօթութիւնները կան : Վերջապէս յետին երկու (ԻԵ. — ԻԶ.) հատորները դարձեալ Ճենաստանի ու Հնդկաստանի վրայ են :

Սեր աս անգամ հրատարակած տետրակը բոլոր հաւաքման Ա. հատորէն քաղուած է, ուստի եւ

Արեւելեան յիշատակարաններուն մէկ մասը կը բո-
ւականակէ : Մէջի նիւթն ըստ մեծի մասին ազգայնոց
ծանօթ տեղերուն ու ազգերուն վրայ ըլլալով, եւ
երբեմն երբեմն ազգային տեղեկութիւններ ալ
գտնուելով, եւ մանաւանդ վերջին հինգ հատուած-
ները Պաղեստինի սուրբ տեղերուն ու նոյն տեղերը
եւ գլխաւորաբար Երուսաղեմի մէջ աւագշաբթուն
եղած սրբազան հանդէսներուն ստորագրութիւնը
բովանդակելով՝ կը յուսանք որ բարեպաշտ ազգայ-
նոց շինիչ ու զուարճալի ընթերցուած մը կ'ըլլայ :

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՆԳԻՒՐՆԵՐ

ՆԱԾԱԿՆԵՐԷ ՔԱՂՈՒԱԾ

Ա. Կոստանդնուպոլիս, իր բնակիչներն ու Ռիսիու-Ռեան
որդերը * :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ այնպիսի աշխարհք մըն է՝ ուր
քրիստոնէից բազմութիւնը կարծուածէն աւելի եւ
արտաքոյ կարգի է: Հասարակօրէն Յոյն բնակչաց
բազմութեան թիւը՝ 200,000էն պակաս չի համարուիր.
իսկ Հայերը՝ 80,000 կը սեպուին, եւ աս ալ միայն
Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հաստատուն բնակութիւն ու
նեցողներուն համրանքն է, առանց զանոնք հաշուե-
լու՝ որոնք անդադար մայրաքաղաքին հետ երթեւե-
կի մէջ են, եւ ոչ ալ զանոնք՝ որոնք արքունեաց
կամ կառավարութեան հետ ունեցած գործառնու-
թիւններով ու յարաբերութիւններով, եւ մանաւանդ
մեծ ու ընդարձակ վաճառականութեան տուրեւառին
պատճառաւ՝ ամէն կողմերէ շարունակ մայրաքաղաք
կը թափին: Կոստանդնուպոլսի բնակչաց բազմու-
թեան վրայ ամենեւին ուրիշ բան մը այնպէս ճշմա-
րիտ ու պայծառ գաղափար չիտար՝ ինչպէս աղդու
եղանակաւ կու տան ժանտախտի ժամանակները:
Կրնամ վկայել որ վերջի (1707ին) ժանտախտը 2—
300,000 հոգի առաւ տարաւ. աս հաշիւս եղած է

* Աս եւ հետեւեալ հատուածը Հ. Թարխլենոնին, 1714ին
Մարտի մէջ, Փոնչարթրէն կոմսին դրած նամակէն քա-
ղուած է, որն որ Lettres édifiantes et curieuses ա-
նուամբ եղած հաւաքման Ա. հատորին մէջ կը գտնուի.
Էր. 1—78:

Համբերով ան դիակները՝ զորոնք քաղաքէն դուրս
թաղելու տանելու համար՝ դռներէն կ'անցընէին. սա-
կայն մէկ քանի շաբաթէ ետքը ամէն կողմ ամէն
տեղ նոյն մարդաշատութիւնը, նոյն խուռն բազմու-
թիւնը կը տեսնուէր, եւ ամենեւին կերպով մը չէր
երեւար որ բնակչաց շատութիւնը նուազած ըլլայ:

Ճենովացւոյ ատենները հոն բնակող բնտանիք-
ներէն դեռ շատերը մնացած են Ղալաթիա ու Պէյ-
օղլու. առ ամէն բնտանիքներու անձանց բազմու-
թիւնը՝ 3—400 հոգւոյ կը հասնի: Ասոնցմէ շատերը
դեպքանաց քով թարգման, ոմանք ալ բժիշկ են,
որն որ մեծ յարգութիւն ու մեծարանք կը պատ-
ճառէ իրենց, ու Տաճկաց մեծամեծաց քով եւ նոյն
իսկ մինչեւ արքունեաց առջին մեծ ընդունելութիւն
ու ազատ մուտք կը շնորհէ: — Քրիստոնեայ տէ-
րութեանց դեպքանաց գերդաստաններն ու անոնց
համադրի հպատակ վաճառականները՝ Փրանկ (Եւ-
րոպացի) քրիստոնեայ հասարակութեան ամենէն պա-
տուաւոր ու նշանաւոր մասը կը կազմեն. ասոնց բազ-
մութիւնը գրեթէ 3000 հոգւոյ կը հասնի: — Քրիս-
տոնէից նաւերն ալ մէկ կողմանէ Առստանդնուպոլիս
շատ մարդ կը բերեն կը թափեն: Շատ անգամ ծո-
վեղերին ճեմելիքները կամ նաւամատոյցները (խռ-
կէք) այլեւայլ քրիստոնեայ երկիրներէ եկած ճամ-
բորդներով կը լեցուին:

Յոյնք թէպէտ եւ շատ բազմութեամբ Ղալաթիա
ու Պէյօղլու կը բնակին, սակայն իրենց ամէն ազ-
նուականաց ու ազգին երեւելիներուն բնակութիւնը՝
կայսերական քաղաքին մէջն է, նաւահանգստին ան-
դիի դին՝ որ յատկապէս Առստանդնուպոլիս կը կոչուի:
Ամենէն աւելի պատուաւորներն ու մեծամեծ իշխան-
ները՝ Պատրիարքարան կամ Ֆէնէր ըսուած թաղը
կը բնակին: Ասոնց մէջ ազգատոհմեր կան՝ որոնք կը
հաստատեն թէ Յունաց հին կայսերաց ցեղերէն սե-

րած յառաջ եկած են . ուրիշ դերդաստաններ ալ
 կը պարծին թէ Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի տիրող
 իշխաններուն հետ արենակցութիւն ու ազգականու-
 թիւն ունին : Աքարլաթիւներուն ցեղն՝ որուն առա-
 ջին պայծառութիւնը տուած է համբաւաւոր Աղէք-
 սանդըր Աքարլաթի , որ Մաւրոյ - Քորտաթոյ անուամբ
 ամենածանօթ է՝ այսօրուան օրս (1714ին ատեննե-
 րը) թէ՛ համբաւովն ու թէ՛ ունեցած պատիւներովն
 ամենէն անուանին ու ամենէն երեւելին է : Մաւրոյ -
 Քորտաթոյ երկու որդի թողուցած է , որոնցմէ ան-
 դրանիկն այս երկրորդ անգամ է որ Մոլտաւիայի
 իշխան եղած է . իսկ մէկայլ Օսմանեան տէրութեան
 մեծ կամ առաջին թարգմանն է : Մենք առ ամէն
 մեծամեծներէն շատ աղէկ ընդունելութիւն գտած
 ենք : Յունաց Պատրիարքին հետ շատ սիրով ենք .
 շատ անգամ իրեն այցելութեան կ'երթանք , եւ մե-
 ղի շատ սէր ու մտերմութիւն կը ցուցնէ : Խօսա-
 կցութիւնն երբեմն կրօնական նիւթերու վրայ կու գայ .
 ինքն իր կարծիքն ու մտածմունքները մեզի կը հա-
 ղորդէ , մենք ալ՝ առանց յարգութեան ու մեծարա-
 նաց սահմանն անցնելու՝ մեր մտացն ու խորհածնե-
 րուն վրայ համարձակ կը խօսինք :

Արեւելք չանցած՝ մեծ ու շքեղ գաղափար մ'ու-
 նէի առ Նոր Հռոմայ Պատրիարքին փառաւորութեան
 ու պերճութեան վրայ . բայց երբոր առաջին անգամ
 իրեն այցելութեան գացի ու ղինքն այնպիսի պար-
 զուկ բնակարանի մէջ վերջին աստիճանի աղքատու-
 թեամբ ծառայուած տեսայ՝ զարմանքէս ապշեցայ
 մնացի : Սենեակն աղքատին է եւ ամէն զարդարան-
 քէ մերկ ու թափուր : Սպասաւորները՝ բոլոր բոլոր
 երկու ողորմելի ծառայք են , ու երկու կամ երեք
 ալ վիճակաւորներ : Երբոր առանձնականաց այցելու-
 թեան երթալու ըլլայ՝ միշտ հետի (ոտքով) կ'եր-
 թայ : Հագած զգեստներն ամենեւին նշանակ մը

չունին որ զինքն ուրիշ յոյն վանականներէ որոշէն
 ու զանազանեն: Ասով միայն կը ճանչցուի՝ որ քանի
 մը իրեն պէս անպաճոյճ հագուած առաջնորդներ
 կամ եպիսկոպոսներ, իրեն կ'ընկերանան, ու քովե-
 րէն ալ քանի մը կղերականք կ'երթան: Պատրիար-
 քին ամենէն մեծ առաւելութիւնն ու պատիւը յայտ
 կը կայանայ որ առջեւէն սարկաւագ կամ քահանայ
 մը կ'երթայ՝ ձեռքը տեսակ մը փղոսկրով ու գաղ-
 տակրով (սէփեֆով) գործուած ու զարդարուած փայ-
 տեայ եպիսկոպոսական գաւազան բռնած: Հատ ան-
 դամ ալ տեսայ զինքն որ աւելի պարզութեամբ
 հետը միայն երկու երեք հոգի առած կ'երթար: Ի
 վերայ այս ամենայնի Տիեզերական հայրապետ
 պատուանունն իրեն միայն սեպհականած կը գոր-
 ծածէ. եւ զինքը պէտք է կանչել չէ թէ Սրբա-
 զան հայր, հապա պարզապէս՝ Սրբազան կամ Ամե-
 նասուրբ (Παροσιώτατος): Այսպէս ալ երբոր Յոյնք
 իրենց ուրիշ եպիսկոպոսաց վրայ կը խօսին՝ մեզի
 պէս այս անուն արքեպիսկոպոսը կամ եպիսկոպոսը
 չեն ըսեր, հապա՝ այս անուն քաղքին Սուրբը, զոր
 օրինակ Հերակղիայի Սուրբը, Քաղկեդոնի Սուրբը,
 եւ այլն:

Պատրիարքին եւ ուրիշ Յունաց առաջնորդաց
 հետ ունեցած բարեկամական հաղորդակցութիւննիս
 ու յարաբերութիւննիս, զորն որ միշտ վառ պահե-
 լու կը ջանանք՝ զժողովուրդը մեզի անսալու շատ կը
 տրամադրեն: Թէ հարբ ու թէ մարբ իրենց տղաքը
 սիրով ու յօժարակամ մեր դպրոցները կը խաւրեն,
 որպէս զի մեր առաջնորդութեան տակ սորվին ու
 դաստիարակին: Հատ առեն չէ մեր դպրոցին մէջ
 Աւլաքիայի իշխանին երկու տղաքն ունէինք: Ես
 կոստանդնուպոլիս շատ Յոյներ կը ճանչնամ, որոնք
 աղէկ խորհուրդներ ու բարի զգածմունք ունին. բայց
 ընդհանրապէս խօսելով՝ աս աղգին հերձուածողնե-

րէն բազմաթիւ դարձ մը չիկրնար մարդ այս մայրա-
 քաղաքիս մէջ յուսալ: Իրենց հին մեծութեան մնա-
 ցորդաց՝ թէպէտ եւ տրտմալի ու նուառացուցիչ
 տեսքը՝ խելապատահինն չեմ դիտեր ինչպիսի բար-
 ձրամիտ գաղափարներով կը լեցընէ, որոնք զիրենք
 անընտել ու անձնահաճ կ'ընեն: Մարդ կարծէ թէ
 աս մեծ քաղաքս ամէն մէջը բովանդակած ամբու-
 թիւններովն ու հարստութիւններովը դեռ իրենց
 ձեռքն է: Թէպէտ եւ իրենց Ս. Հարց գրուածներն
 ալ չեն հասկընար, թէպէտ եւ օր աւուր վրայ ա-
 նոնց վարդապետութիւններէն կը խոտորին ու կը հե-
 ոանան, կամ ողորմելի մեկնութիւններով կը ծեքեն
 կը ծամածռեն. սակայն միայն վերջին աստիճանի
 դժկամակութեամբ ու դժուարութեամբ կը տեսնեն
 թէ Աբելմտեայք իրենցմէ աղէկ կը հասկընան, եւ
 թէ այնչափ հեռաւոր տեղերէ կու գան իրենց նոյն
 գրուածոց ճշմարիտ իմաստը ցուցընելու համար: Ի-
 րենց մէջէն քաղցրաբարոյ եւ շատ բարեօիրտ մէկը
 շատ անգամ ինծի ըսաւ, այնպիսի պարզութեամբ
 մը՝ զորն որ երբեք պիտի չմոռնամ, թէ Յոյնը հաս-
 տատութեամբ եւ ճշմարտապէս դարձի գալու հա-
 մար՝ պէտք է աղքատացած ու անարգուած ըլլայ.
 եւ խօսքն յառաջ տանելով՝ Աստուած, ըսաւ, որ
 զմեզ կը ճանչնայ եւ կ'ուզէ զմեզ փրկել, գրեթէ
 300 տարիէ ի վեր զմեզ նոյն ճամբէն կը տանի: Մեր
 անցած գացած հարստութիւններն ու մեծութիւնը
 մեզի կորստեան պատճառ եղան: Շատ կը վախճամ
 որ անոնցմէ դեռ գլուխնիս մնացած ծխերը մեզի
 վերջին կործանում մ'ալ չպատճառեն:

Հայք ալ ըստ ինքեան՝ Յունացմէ աւելի գի-
 տուն չեն, եւ ոչ ալ անոնցմէ լաւագոյն ճամբու մը
 մէջ. բայց Յոյներէն անհամեմատ դիւրակիրթ եւ հլու
 են, ու լուսաւորուելու եւ յառաջանալու անոնցմէ շատ
 աւելի փափաք ու բաղձանք ունին: Խրատներով կամ

քարոզներով ու աստուածապաշտութեան կրթութիւններով՝ երբեք մէկը չի կրնար զիրենք յագեցընել: Բաւական սեպելու եւ գոհ ըլլալու չէ անոնց Աստուծոյ կամ հոգեւոր բաներու վրայ երեք քառորդ կամ ամբողջ ժամ մը միայն խօսելով, ինչպէս Գաղղիա կ'ընենք. թէ որ այսպէս ըլլայ՝ Հայք շինութիւն չեն առներ. երկու երեք ամբողջ ժամ շարունակեալ անխոնջ մտադրութենէ ետքն ալ՝ դեռ պատրաստ են նոյնչափ ժամանակ մ'ալ լսելու եւ միտ դնելու, եւ միշտ կը գանգատին թէ խրատներն ու քարոզները շատ շուտ կը լմննան:

Սոստանդնուպոլսի Հայոց մէջ ամենէն մեծատուն ու ազնուական գերդաստաններէն 30—40 ընտանիք կան, որոնց եռանդն ու բարեպաշտութիւնն եկեղեցւոյ առաջին դարերուն արժանի է: Հարք եւ մարք, տղաք եւ մինչեւ ծառայք ալ ուրիշ մտածութիւն, ուրիշ հոգ չունին՝ բայց եթէ քրիստոնէական սէր ու Աստուծոյ ծառայութեան եռանդ ու փոյթ: Աս ընտանեաց ոմանց գլխաւորներն, որոնք յառաջագոյն շատ ունեւոր եւ սաստիկ հարուստ էին եւ հաւատքի համար գրեթէ ամէն ունեցածնին կորսընցուցին, գրեթէ կը գայթաղուին երբ որ մէկն իրենց կարեկից ու ցաւակից ըլլայ եւ ուզէ զիրենք մխիթարել. Ինչ կը մտածէք, կ'ըսեն իրենց բարեկամացը, Քրիստոսի Տեառն մերոյ զրուցած խօսքն յայտնի կեցած չէ՞ մի թէ Ով որ ինծի համար ամենայն ինչ կորսընցընէ, մինչեւ նաեւ կեանքն ալ, իմ քովս ամէն բան պիտի գտնէ: Ստուգիւ չկայ այնպէս շինութիւն տուող բան մը՝ ինչպէս տեսնելն ան բարեպաշտ ծերունիներն՝ որ իրենց թէ ամուսնացած եւ թէ չկարգուած ամէն որդիքը մէկտեղ առած՝ ամէն ութ օրը մէյ մը ամէնասուրբ Հաղորդութեան կը մերձենան, եւ անմիջապէս անոնցմէ ետքը մայրերն իրենց աղջկանց հետ: Այս ամենայն այնչափ եւ

այնպիսի պարկեշտութեամբ ու ջերմեռանդութեամբ
կ'ըլլայ, որ անկարելի է թէ ներկայ եղողին սիրտը
չշարժի: Եթէ մենք պահելու սահմանեալ չափ ու
կանոն չունենայինք, ու մեր ժամանակն ուրիշ ան-
հրաժեշտ կարեւոր զբաղմանց բաժնելու պարտաւո-
րեալ չըլլայինք, սակայն այնպէսով ալ շաբաթն ի
բուն ամէն օր առ բարի ժողովրդեան աստուածպաշ-
տութեան քաղցն ու ծարաւը յագեցընելու եւ գոհ
ընելու բաւական չէինք ըլլար:

Չորս տարի յառաջ մեծափառ թագաւորին՝ Ալի
Փաշա արիւնքուշտ փոխարքային (Վելիէն) վրայ
կտրած արդար դատաստանէն ետքը, որուն աղէտա-
լի մահը նոյն իսկ Տաճիկներն՝ անոր Հայոց դէմ
գործած կատաղի անգթութեանցն արժանաւոր
պատուհաս համարեցան՝ մինչեւ հիմա ուղղափառ
կամ կաթողիկէական Հայերը անվրդով խաղաղու-
թեան ու հանգստեան մէջ կը վայելեն: Այնպէս
կ'երեւայ որ Տէր Առնիտաս Հայազգի սուրբ քահա-
նային հաւատքի համար թափած արիւնը՝ * հալա-
ծանաց հրդեհը մարած ըլլայ: Չմիացելոց կողմանէ
ժամանակ ժամանակ յարուցած թեթեւ շարժումներն
ու մրրիկները՝ շուտով կը փարատին կը դադրին, եւ
ուրիշ բանի չեն ծառայեր՝ բայց միայն ճշմարիտ հա-
ւատացելոց առաքինութիւնն ու աստուածպաշտու-
թիւնն աւելի եւս զտելու եւ յատակելու:

Թէ որ բովանդակ Առնտանդնուպոլսոյ վկայութեան
չենք ուղեր հաւատք զլանալ նէ, Աստուծոյ ծառային
յիշատակն իրեն բարեխօսութեամբն եղած անհամար

* Ինչպէս յայտնի է Հայազգի Տէր Առնիտաս սուրբ քա-
հանան հռոմէական ուղղափառ հաւատոյ համար քանի մը
հեղ Ալի Փաշա փոխարքային ատեանն ելելէն ետքը՝ ա-
ռանց յանցանաց անմեղութեամբ նոյն փոխարքային ան-
իրաւ վճռովն ի մահ դատապարտեցաւ, եւ գահճի սրոյ
տակ վկայական մահուամբ իր կենաց ընթացքը կնքեց,
1707ին Նոյեմբերի 5ին:

հրաշագործութեանց համար, ինչպէս բազմաթիւ անձինք իրենց վրայ եղած կը վկայեն ու յայտնապէս կը հռչակեն, որ աւուր վրայ առաւել եւս յարգելի ու պատկառելի կ'ըլլայ: Աս սքանչելեաց մէջ ամենէն ճշմարիտն ու իրօք տեսնուածն, որն որ առհասարակ իրեն բարեխօսութեանը կ'ընծայուի՝ ան հաւատոյ հոգին ու շնորհքն է, որն որ կարծես թէ Հայոց մէջ նոր կենդանութիւն ու զօրութիւն մը ստացեր է, թէպէտ եւ դեռ շատ ատեն չէ՝ որ այնչափ երկար ու դժնդակ հալածանքներ քաշեցին: Բայց աս հալածանաց ահագին մրրիկները՝ չէ թէ միայն սրտերուն մէջէն հաւատոյ եռանդը չոչընչացուցին եւ ոչ ալ նուազեցուցին, հապա անոր հակառակ բոլոր Տաճկաստանի մէջ տարածելու եւ աճեցընելու առիթ եղան: Առստանդնուպոլսի կաթուղիկէականաց թիւն յառաջուան եղածին գրեթէ կէսին չափ մ'ալ աւելցաւ, այնպէս որ այսօրուան օրս 12,000ը կ'անցնի: Աս համեմատութեամբ Տաճկաստանի ուրիշ մեծ քաղաքներու համար ալ իմանալու է:

Ար Առստանդնուպոլիս եղող քարոյիչները շատ զբաղեցընող ուրիշ գլխաւոր մէկ գործն ու պաշտօնն ալ՝ թիարկութեան դատապարտուած գերիները խնամելն ու հոգալն է: Աս թիարկութեան տեղը կամ բանտն՝ ընդարձակ փակարան մըն է հաստ եւ բարձր պատերով շրջապատած. միայն մէկ մուտք ունի՝ ան ալ կրկին դրամբք ամրացուցած, ուր միշտ զինեալ պահանորդներ կը կենան: Նոյն ընդարձակ փակարանին կամ նախագաւթին մէջտեղը՝ երկու խոշոր գրեթէ քառակուսի բայց անհաւասար մեծութեամբ շէնքեր կան, որոնք բոլոր օրն իրենց լոյսը միայն դռնէն ու քանի մը շատ բարձր շինած ու երկաթի հաստ վանդակաձողերով ամրացուցած պատուհաններէ կ'առնեն: Աս է աւասիկ պատերազմի կամ Դրան

Թշնամի եղող ծովահեններու (հարսանքներու) նաւաց
մէջ բռնուած քրիստոնէից բնակարանը: Պաշտօնա-
կալք երկերկու կամ երեք երեք հոգւոյ պզտի խցիկ-
ներ ունին. իսկ հասարակ զինուորք՝ անծածկոյթ եւ
անյարկ են՝ պատերուն երկայնութեանը շինած փայ-
տեայ տախտակամածներու կամ վերնայարկերու վրայ,
ուր ամէն մէկը միայն իր մարմնոյն բռնած միջոցին
շափ տեղ ունի՝ աւելի չէ: Երկու շէնքին կամ բան-
տին մէջն ալ մէյմէկ կրկին մատուռ կայ, որուն մէկ
մասը Փրանկ կամ Եւրոպացի, իսկ մէկալը՝ Յոյն ու
Ռուս գերեաց համար է: Իւրաքանչիւր մատուռ ի-
րեն զառ խորանն ու աղքատին զարդարանքն ունի:
Աս մատուռները քանի մը զանգակիկներ ալ ունէին,
բայց հինգ վեց տարի կայ՝ որ զանոնք ալ ձեռքեր-
նէն առին, որովհետեւ Տաճիկները կը զրուցէին թէ
ան զանգակներուն հնչիւնը՝ նոր շինուած մզկրթի մը
գմբէթին վրայ գիշերները քնացող հրեշտակները
կ'արթնցնէ:

Փոքր շէնքին մօտերը՝ հաւասարեւոյ տուած ու
շորմալթենէն՝ փոքր բայց գեղեցիկ ու վայելուչ ե-
կեղեցի մը շինուեցաւ՝ յանուն Ս. Անտոնի, որն որ
կահիւ ու կարասեօք եւ հարկաւոր եղածին չափ խո-
րաններով նաեւ քանի մ'ալ արծաթեղէն անօթնե-
րով՝ ըստ բաւականին հոգացուած է. ասիկա պաշ-
տօնակալաց ու հիւանդաց մատուռն է: Գերիները
տարւէ տարի իրենց գլագիւր կամ վերատեսուչ մը եւ
անոր ստորակարգեալ աւանդապահ մը կ'ընտրեն,
որոնց ամենայն ինչ հաշուով ու համրանքով կը
տրուի, որպէս զի նոյն պաշտամանց մէջ իրենց յա-
ջորդողներուն ամէն բան ամբողջ եւ աղէկ վիճակի
մէջ յանձնեն:

Ամէն գերի միշտ մարմնոյն վրայ մէկ կամ կրկին
շղթայ կը կրէ: Տարին տառուերկու ամիս, բայց ի
չորս գլխաւոր հանդիսական տօներէն, առտուանց կա-

Նուխ կ'առնեն զիրենք նաւարան կամ ուրիշ հրապարակական տեղեր աշխատելու կը տանին: Գերիները բազմութեամբ երեսուն քառասուն հոգի մէկտեղ գործելու կ'երթան՝ երկերկու հոգի իրարու հետ շղթայով կապուած: Օրըստօրական կերակուրնին մարդ գլուխ երկու ողորմելի սեւ հաց է: Իրիկուան արեւը մարը մտած ատեն՝ կ'առնեն զիրենք տեղերնին կը տանին: Որոնց որ գործելուն վրայ տաճիկ վրակեցուները գոհ եղած են՝ իրարմէ կ'արձակուին. իսկ զորոնք որ պատժել կ'ուզեն՝ այնպէս մէկտեղ կապուած թող կուտան: Ասոնք ըլլալէն վերջը՝ մէյ մ'ալ յանկարծ շէնքերնուն կամ բանտերնուն մէջ մտնելու նշան տուող բարձրագոյն ձայնը կը լսուի: Հազիւ թէ կը ժողվին ու կը համբուին՝ շուտ մը կրկին փականօք կը կղպուին մինչեւ երկրորդ առտու: Գերիներուն հիւանդացած ատեն՝ զանանք ուրիշ տեղ փոխադրելու թող տրուած չէ, պէտք է որ բանտին մէջ մնան եւ ան ալ շղթայի տակ. շղթաները միայն մահուանէ վերջը վրաներնէն կը հանեն, բայց անկից ետքն ալ վրակեցուները դեռ ապահով չեն ըլլար, հապադիակները հասարակաց գերեզմաննոց տարուելէն յառաջ՝ մեծ դրան առջեւը կը կեցընեն եւ քանի մը հեղ մեռելին մարմինը երկաթի շամփուրներով կը ծակծրկեն՝ մեռած ըլլալուն վրայ կատարեալ ապահով ըլլալու համար:

Սեր աս ողորմելիներուն ըրած ծառայութիւնը յայտնաբերուած կը կայանայ, որ զիրենք Աստուծոյ երկիւղին ու ճշմարիտ հաւատքի մէջ պահենք, իրենց համար հաւատացեալներէն մխիթարութիւն ու օգնութիւն հոգանք. հիւանդութեանց ժամանակ զիրենք դարմանենք, վերջապէս բարի մահուամբ մեռնելու օգնենք: Թէպէտ այս ամենայն՝ շատ հոգ ու մեծ աշխատութիւն կը պատճառէ, սակայն կրնամ ապահովութեամբ հաստատել թէ ամենաբարին Աստուած

աս գործքերուն փոխարէն՝ մեծամեծ մխիթարու-
թիւններ ալ մէկտեղ խառնած միացուցած է :

Հաբաթուան ընթացքին մէջ գերեաց եղած այց-
ելութիւններէն զատ՝ տարին տասուերկու ամիս ա-
մէն կիրակի ու տօն օրեր երկու Յիսուսեանք երկու
բանտերը կ'երթան. նախընթաց իրիկուընէ կը մըտ-
նեն եւ գերեաց հետ մէկտեղ ներսը կը փակուին :
Իւրաքանչիւր թիարկութեան բանտերուն քահանան
առանձին փոքրիկ սենեկիկ մ'ունի, ուր որ կը քա-
շուի կ'առանձնանայ, եթէ հիւանդ չգտնուի՝ որուն
այցելութեան ելլէ : Գերիները քիչ մը ատեն հանգ-
չելէն ու յոգնութիւն առնելէն եւ քիչ մը բան ու-
տելէն ետքը՝ աղօթքի նշան կը տրուի : Սովորութիւնն
ան է որ նախ ջուր կ'օրհնուի, եւ նոյն օրհնած ջուրն
ամէն կողմ կը սրսկուի. ետքը քահանան բարձրաձայն
աղօթքը կը զրուցէ ու խղճմտանքի քննութեան
հինգ մասերը մէկիկ մէկիկ իրենց կը յիշեցընէ, վեր-
ջէն ալ զղջման աղօթքը կը զրուցէ՝ զորն որ ամէնքն
իրեն ըսելէն ետքը կը կրկնեն : Աղօթքը լմրննալէն ետ-
քը՝ կէս ժամու չափ յորդորական խրատ մը կը խօ-
սի՝ սրտաշարժ եւ իրենց ներկայ վիճակին աւելի յա-
րաբերութիւն ունեցող նիւթի մը վրայ : Յետոյ քա-
նի մը ժամ խոստովանարանին մէջ կ'անցընէ. խոս-
տովանութիւնները լմրննալէն ետքը՝ քիչ մը հան-
գիստ առնելու կ'երթայ, ան ալ եթէ հարկ չըլլայ
հոգեվարի մը քով հսկել : Առտուանց կանուխ՝ ձմե-
ռը ժամը Կին իսկ ամառը Յին զամէնն ալ կ'արթըն-
ցընեն պատարագ տեսնելու համար : Պատարագին
մէջ քահանան օրուան աւետարանին վրայ համառօտ
մեկնութիւն մը կ'ընէ : Պատարագը լմրննալէն ու սրբ-
բութիւն առնողները գոհութեան աղօթքնին ընելէն
ետքը՝ քահանան ժողովել կրցած ողորմութիւններու
վը կ'երթայ մատրան գրան առջեւ կը կենայ, ու խեղճ
գերիներն առջեւէն կարգաւ անցնելու ատեն՝ ամենուն

Հաւատարապէս կը բաժնէ : Հազիւ թէ այս գործողութիւնները կը լմննան՝ մէյ մ'ալ անդիէն ահագին շառաչմամբ յանկարծ դռները կը բացուին, եւ իւրաքանչիւր ոք կ'ելլէ կ'երթայ որ զինքն ուրիշ ընկերի մը հետ շղթայի զարնեն եւ այնպէս իրենց աշխատութեան երթոն :

Արովհետեւ ժանտախտի ատենները պէտք ենք այնպիսի վիճակի մէջ ըլլալ՝ որ նոյն տարափոխիկ ախտէն բռնուողներուն կարող ըլլանք օգնութեան հասնիլ, եւ հոս Առատանդնուպոլիս միայն 4 կամ 5 քահանայ ենք, անոր համար աս սովորութիւնն ունինք՝ որ միայն քահանայ մը թիարկութեան բանտերը մտնէ, ու հիւանդութեան բոլոր տեւած ժամանակն հոն կենայ բնակի : Առաջնորդէն աս բանիս համար հրաման ընդունողը քանի մը օր առանձնաՆալով եւ հոգեւոր կրթութեամբ պատրաստուելէն ետքը՝ կրօնակից եղբարցն իր հրաժարական ողջոյնը կու տայ՝ իբրեւ թէ մեռնելու պիտ'որ երթայ : Իբեն աս յօժարութեամբ ու սիրով ընդունած պաշտաման մէջ երբեմն մահուան զոհ կ'ըլլայ, երբեմն ալ վտանգէն անվնաս կը զերծանի :

Բայց եթէ մինչեւ հիմա մէկն այս մահուամբ մեռնելու էր՝ ստուգիւ միայն Հ. Յակովբոս Քաշօն է, որն որ բաց ի Հայր Հայոց անունէն՝ Առատանդնուպոլսոյ ու Մալթայի մէջ Հայր գերեաց անունն ալ ունի : Արդէն ութը կամ տասը տարի կայ, որ դրեթէ շարունակ թէ թիարկութեան բանտերուն եւ թէ ուրիշ նաւերու մէջ այնպիսի եղբայրսիրութեան գործքերու կը պարապի, որոնց հետ ամենամեծ ու ամենայայտնի վտանգներ միացած են : Նաւերէն դուրս ելլել չկրցող գերիները զինքը քովերնին նաւ բերելու ճամբան գտած են՝ իրենց տաճիկ պահապաններուն կամ վրակեցուններուն ձեռքը : Յամի 1707՝ երբ որ ժանտամահն ան աստիճանի սաստկացեր էր,

որ գրեթէ Կոստանդնուպոլսոյ երրորդ մասն առաւ տարաւ, աս մեծարգոյ Հայրն ինծի հետեւեալ նամակը գրեց. «Հիմա տարափոխիկ հիւանդութիւններէն պատճառած ամէն վախերէն ազատ եմ, եւ թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ՝ այսչափ վտանգներէ ազատելէս ետքը՝ աս ախտէն չեմ մեռնիր: Հիմայ դեռ թիարկութեան բանտէն նոր եկայ, ուր 86 հոգւոյ վերջին խորհուրդները մատակարարեցի եւ աչուրնին գոցեցի, վասն զի երեք շաբաթուան մէջ այսչափ հոգի մեռան ան ողորմելի տեղը: Յորեկը բանէ մը չէի վախնար ու երեւակայութիւնս չէր տաքնար, միայն գիշերները քիչ մը հանգիստ առնելու ատենս՝ զարհուրելի ու ահուելի երեւոյթներով միտքս բոլորովին լեցուած կը զգայի: Գլխէս անցած ամենամեծ վտանգն, որուն նմանը գուցէ բոլոր կենացս մէջ պիտի չունենամ՝ ծովածոցին ներսերը կեցող 82 թընդանօթով Սուլթան ըսուած տաճիկ պատերազմական նաւի մը մէջ քաշածս է: Գերիներն իրենց պահապաններուն հաւանութեամբն իրիկունը զիս ներս առին. որպէս զի բոլոր գիշեր խոստովանանքնին լսեմ եւ առաւօտուն կանուխ իրենց պատարագ մատուցանեմ: Ըստ սովորութեան՝ կրկին կղպակներով դռները վրաներնէս գոցեցին: Խոստովանեցուցած ու հաղորդած 52 գերիներէս՝ 12ը հիւանդ էին, 3 հոգի ալ՝ առտուանց նաւէն ելլելէս յառաջ մեռան: Արնաք երեւակայել թէ ան ամէն կողմանէ փակուած գոցուած եւ ամենեւին բաց ծակ մը չունեցող տեղւոյն մէջ՝ ինչպիսի ապականեալ օդ էր շնչած օդս: Աստուած՝ որ իր բազմագութ մարդասիրութեամբն աս վտանքէն ալ պահեց զիս, կը յուսամ որ ուրիշ շատ մեծամեծներէ ալ կը պահպանէ»:

Բ. ՉԻՆՆԻԱ, իր բնակիչներն ու երկրաշարժը:

ՕՄԻՒՌՆԻԱ կեցող Գաղղիայի, Անգղիայի, Վենետիկի, Հոլանտայի ու Ճենովայի հիւպատոսներն իրենց գրեթէ ամէն ազգային վաճառականաց հետ՝ մեծ եւ գեղեցիկ ու կէս միլոնի¹ չափ երկայն փողոցի մը մէջ կը բնակին, որն որ աս պատճառաւ Փրանկաց փողոց կամ Թաղ կը կոչուի: Զմիւռնիայի բնակչաց մէջ 20,000 Յոյնք եւ 7 — 8000 Հայք կան: Զմիւռնիա կը սկսին Յոյները Կոստանդնուպոլսոյ Յունացմէ քիչ մը աւելի խոնարհամիտ ու ընտանեկան երեւալ: Մենք իրենց արքեպիսկոպոսին ու տեղւոյն մեծերուն հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ ենք: Տեղացիք իրենց տղաքն յօժարութեամբ մեզի կը խրկեն, որ պզտիկուց զանոնք բարոյականի եւ ուսմանց մէջ կրթենք: Անոնցմէ շատերը մինչեւ նոյն իսկ իրենց եկեղեցականները մեզի խոստովանանք կ'ըլլան, ու Լատինացւոց պէս մեր եկեղեցին կը յաճախեն:

Իսկ Հայք Զմիւռնիայի մէջ գրեթէ նոյն են ինչ որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ են: Հայոց մէջ շատ բարեպաշտ ուղղափառներ կան, ի մէջ այլոց Պարսկաստանի Նախիջեւան գաւառէն եկած շատ վաճառականներ: Գրեթէ 400 տարի է որ յիշեալ գաւառն ու շրջակայ տեղերը Գոմինիկեան Հարք կը մշակեն: Կարաւաններուն հասնելէն ետքը, որոնք հասարակօրէն տարին երեք շորս անգամ մեծ բազմութեամբ կու գան կ'երթան, շատ մսիթարական եւ ուրախալի բան է տեսնել՝ ուղղափառաց սուրբ խորհրդոց մերձենալու մեծ փոյթն ու եռանդը: Երբեմն եկեղեցինիս ու վանատուննիս աս բարեպաշտ հաւատացելոց բազմութեամբն այնպէս կը լեցուի՝ որ իրենցմէ զատ ուրիշ-

1 Աս գրուածիս մէջ ամէն անգամ որ միլոն կը յիշենք, Գաղղիացւոց lieue ըսուած միլոնն իմանալու է:

ներուն կենալու տեղ չիմնար: — Քրիստոսի ծննդեան ու զատկին՝ մեզմէ մէկը տեղացւոյ խնդրելով՝ Այտըն ու Ագ հիսար եւ ուրիշ մերձակայ քաղաքներ կ'երթայ, ուր առուտուրի պատճառաւ շատ Հայազգի վաճառականներ կը ժողվին:

Սիւռնիա շատ նեղութիւն կը կրէ յաճախ դժընգակ ու մահաբեր ժանտախտէ եւ քանդիչ ու սաստիկ զարհուրելի շարժերէ՝ որոնք ամենէն աներկիւղներն ու վախ ըսուած բանը չգիտցողներն ալ ահով դողով ու սարսափով կը լեցընեն: Հիմայ երկու տարի է որ ժանտամահն 10,000 հոգիէն աւելի սպաննեց. ետքէն տարափոխիկ ախտին յաջորդող հիւանդութիւնները՝ դրեթէ այնչափ մըն ալ մնաս տուին: Ուղղափառք աղէկ զգուշութիւն բրին, անոր համար ալ նոյն ախտէն իրենցմէ խիստ քիչ մեռնող եղաւ: Ան քիչերուն մէջ մեծապատիւ Դանիէլ Տուրանդի իրենց ծերունի եպիսկոպոսն ալ ժանտախտէն զարնուեցաւ: Ինք 80ն արդէն անցած սքանչելի ու սուրբ առաջնորդ մըն էր, եւ իր քաղցրութեանն ու առաքինութեանցը համար՝ ամենուն մեծ սուգ ու տրտմութիւն պատճառեց:

Իսկ երկրաշարժներուն գալով՝ մարդ ո՛չ կրնայ անոնցմէ զգուշանալ, ո՛չ ալ յառաջատես ըլլալ: Աս շարժերն ամէն ժամանակ դիշեր ու ցորեկ ատեն յանկարծ վրայ կը հասնին: Երբեմն ան աստիճանի յանկարծօրէն ու խուճապաւ կը պատահին, որ ուրիշ ապաստանարան չիմնար՝ բայց միայն խիղճը մաքրելով մահուան պատրաստուիլ եւ ինք զինքն Աստուծոյ գթութեան յանձնել: Շատերը կը կարծեն թէ ամաբուան տաք ատեններն երբ որ ծովն երկայն ժամանակ խաղաղ ու հանդարտ մնայ՝ մօտերը պատահելու երկրաշարժի հաւաստի ու անվրէպ կանխագուշակ նշանակ մ'ըլլայ: Իսկ ես ընդ հակառակն միտ դրի որ շատ անգամ ան ատեն շարժ պատահեցաւ՝ երբ

որ ծովը մորկալից ալէկոծութեամբ կը յուզէր. ուրիշ անդամներ ալ դիտեցի որ ամբողջ օրերով ծովուն վրայ խաղաղ հանդարտութիւն կը տիրէր, սակայն երկրի վրայ շարժի կամ երերման եւ ոչ թեթեւ նշան մը տեսնուեցաւ:

Ահապարակ այնպէս կարծուեցաւ թէ Չմիւռնիայի 1688ին պատահած ընդհանուր քանդումն ու աւերը՝ տներուն քարերով շատ բեռնաւորած ըլլալէն պատճառած ըլլայ, որով անոնց ծանր եւ դժուար շարժ զանդուածը՝ կրկնուած սասանութեանց բաւական տեղի չտալով եւ ասով շարժը դիմացն արգելք գտնելով՝ տները տապալեց կործանեց: Քաղաքը նորէն շինելու ատեն աս անպատշաճութեան ալ առջեւն առնուեցաւ: Ամէն տուն միայն հիմէն մինչեւ 15-20 ոտք բարձրութիւն՝ քարուկիր է, իսկ մնացած շէնքն իրարու խոտորնակի ագուցած փայտերէ կամ տախտակներէ է, եւ փայտերուն միջոցները անթուրժ աղիւսով (+երփէճով) կը լեցնեն ու վրայէն ալ կրածեփով կը բռեն (պարանա կ'ընեն): Իրօք ալ անկից ետքը շատ սասանութիւններ պատահեցան, ու նաեւ քաղաքը քանդող ու կործանող սասանութենէն աւելի սաստիկ ու զարհուրելի շարժեր ալ եղան՝ որ ամէն բան ամէն շէնք կը շարժէին ու կ'երերցնէին, տները սաստիկ ցնցմանէ կը տատանէին, սակայն դրեթէ շէնք մ'ալ չփլաւ:

Չմիւռնիա քաղաքը լերան մը ստորոտը շինուած է, եւ ճակատը բովանդակ նաւահանդատին երկայնութիւնը բռնած է: Աս նաւահանդատին մուտքը կամ բերանը՝ ծովուն մէջ քաղաքէն 3 կամ 4 մղոն հեռու եղող պղտիկ ամրոցով մը պատսպարուած է: Արժանահաւատ մարդկանէ լսեցի թէ քաղաքին կործանման ժամանակ՝ իսկզբան տեսեր են որ նախ ամբողջը փլերինկեր է, ու երերումն անկից ծովուն տակէն քալելով՝ դէպ ի ջամաք է յառաջացեր, եւ որչափ

երկրին մօտեցեր է՝ այնչափ աւելի եւս սաստկութեամբ սկսեր է ծովը փրփրալ, եռալ, գոչել ու մռնչել։ Նոյն աղետից հանդիպած օրը Յուլիսի 10ին, որուն յիշատակն ամենուն գեռ դող ու սարսափ կը պատճառէ՝ Զմիւռնիայի մէջ տարեդարձ մը հաստատուած է, որ պահօք եւ աղօթիւք ու սուրբ խորհրդոց մերձենալով բնակիչներէն կը կատարուի։

Գ. Դամասկոս Ժողաթ* :

ՊԱՄԲԱՍՅՈՍԻ համառօտ ստորագրութիւն մ'ընել ուզելով՝ կը շատանամ ըսել թէ Դամասկոս Օսմանեան պետութեան երրորդ քաղաքն է, որ մեծութեան կողմանէ Փարիզին կը հաւասարի։ Շատ գեղեցիկ մզկիթներ կան, բայց ասոնց մէջ գլխաւորաբար ահագին մեծութեամբ բոլոր սպիտակ մարմարիոնով զարդարուած մզկիթ մը կայ, որ յայտնապէս հին քրիստոնէից ճարտարապետութեան գործքն է. աս շէնքս յառաջագոյն քաղքին մետրապօլտական եկեղեցին էր։ Առաջուան գաւթին տեղն՝ հիմա քառակուսի սրահ մըն է, որն որ 20,000 հոգիէ աւելի ունկնդիր կրնայ առնուլ։

Վաղքին դիւքը բոլոր երկրագնախա սխրալի եւ ամենագեղեցիկ դիւքերէն մէկն է։ Բոլոր հարթ գաշտավայրի մը վրայ շինուած է, որն որ միայն ջուր վազելու հարկաւոր եղածին չափ դարձար է. ջուրն ալ շատ առատ է, եւ կրնայ ըսուիլ թէ Դամասկոսի պէս շատաջուր քաղաք չկայ։ Աճիտ եւ շատ յստակ աղբերական մը ջուրը՝ կ'երթայ կը խառնուի մերձակայ լեռներէն իջնող առուակի մը հետ, որ դաշտին արեւելեան կողմէն թաւալելով կը հոսի. աս միացած ջրերը՝ գետակ մը կը ձեւացընեն։

* Աս համառօտ ստորագրութիւնը Հ. Ռուսէին 1750ին Սեպտեմբերի 15ին գրած նամակէն առնուած է, որն որ գրուածիս սկիզբը յիշուած հաւաքման Ա. Հատորին մէջն է. եր. 267—278։

Գաճաճիոս քաղաքն աս սխրատեսիլ դաշտին անմիջապէս սկիզբը շինած է: Գետակը քաղաք հասնելէն յառաջ եօթը ճիւղ կը բաժնուի, որոնցմէ մէկը քաղքին պիտոյից համար է, իսկ մնացած վեց բաժինները՝ բոլոր դաշտավայրը կ'առողանեն:

Արբոր առաջին անգամ աս գետակին եօթն առաջ քաժնուելու տեղը տեսայ՝ զարմանքէս ապշեցայ մնացի. գործքին արուեստն ու հաստատութիւնը զարմանքս յափշտակեցին: Ոչ ոք կրցաւ ինծի ըսել թէ երբ կամ որ թագաւորին ատենն աս հրաշակերտս շինուած ըլլայ: Գետին քաղաք վազող մասը՝ քաղաքացւոց առատ ջուր կը մատակարարէ, այնպէս որ հարկաւոր եղածին չափ գործածելէն վերջը՝ տան մէջ կամ տնէն դուրս եղող աւազանները կամ ջրհորներն ալ կը լեցընեն: Աս ջրերը քաղքին այլեւայլ կողմերը տանելու համար՝ հարկ եղած է մեծամեծ ծախիւք ընդերկրեայ ջրանցքներ շինել: Նոյն ջրանցքները ծածկած ճամբաներու կը նմանին, որոնց մէջէն երկու կամ երեք հոգի քովէ քով կրնան քալել: Մէկալ վեց առուակներն՝ որ դաշտին երեսը կը տարածին՝ բաղմաթիւ պտղոյ պարտէզներ կ'առողանեն, որոնք առատ պտուղ կու տան, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ Գաճաճիոսի աս ջրարբի դաշտին պարտէզներուն պէս առատ եւ համեղ պտուղ ունեցող բարեբեր տեղ մը չկայ:

Դ. Լիբանան լեռանց Ռջ Դէպ ի Քաննային ճամբորդութիւն մը *:

ՆՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 13ին 1721ին Հ. Պոնամուր եւ ես (Հ. Փըզիքէօ) Թրիփոլիէն մեկնեցանք՝ հետերնիս Լիբանանու լեռներէն երեք Մարոնիդ ուղեցոյց եւ առաջնորդ առնելով: Չորս օր շարունակ ճամբայ ը-

* Քիչ մը յառաջ յիշատակուած հաւաքման նոյն Ա. Հատորին մէջէն. եր. 279—294:

Ներնէս ետքը՝ հասանք Արկէս՝ Լիբանանու սաորոտն
 եղող պղտի գեղը, մայրի անտառներէն 6 մղոն հե-
 ուռ: Թէպէտ շատ փութացինք ու աճապարեցինք
 այսու ամենայնիւ հազիւ իրիկուան ժամը 10ին լու-
 սընկայի ատեն կրցանք հասնիլ: Գիշերը պարտաւո-
 րեցանք գետնի վրայ եղէգներէ շինուած խրճըթի մը
 մէջ անցընելու, եւ գիշերն ի բուն սաստիկ ու դժնդակ
 հովէ շատ չարչարուեցանք: Երկրորդ օրը առտուանց
 կանուխ արեւուն ելլելէն 2 ժամ յառաջ ճամբայ ե-
 լանք: Ուղեցոյցներն զմեզ շատ խորտաբորտ ճամբա-
 ներէ կը քալեցընէին, որով սաստիկ կը յոգնէինք,
 սակայն քիչ ճամբայ կ'ընէինք:

Ճամբան Անդուրին պղտի գեղէն անցնելու ատեն-
 նիս՝ դիւղապետն զմեզ տեսնելով՝ առջեւնիս ելաւ
 դիմաւորեց զմեզ, ու կէսօրն իր քովը ճաշելու հրա-
 ւիրեց: Շատ աղէկ ըրած կ'ըլլայինք եթէ հրաւերն
 ընդունէինք, վասն զի հաղիւ կէս մղոն դիւղապե-
 տին տնէն հեռացեր էինք, մէյ մ'ալ յանկարծ պաղ
 անձրեւի տարափէ մը բռնուեցանք, որ կարկառ-
 խառն եւ որոտմանց ու կայծականց սաստիկ շառաշ-
 մամբ եւ դղրդմամբ երկինքէն կը տեղար, ու ամբողջ
 երկու ժամ տեւեց. անկարելի ալ էր նոյն միջոցին
 տարափէն պատապարելու յարկ մը գտնել: Անձրեւը
 մէկ վայրկենի մէջ բոլոր զգեստնիս թափանցեց
 թրջեց. մինչեւ ծնկուքներնուս կէսը ցեխի եւ ջրոց
 ուղիներու (սէլերոս) մէջէն կը քալէինք: Անձրեւն՝ որն
 որ գացած ճամբանիս գետանման հեղեղի մըն էր
 դարձուցեր, լերանց վրայ ձեան կը փոխուէր: Աեր-
 ջապէս անպատմելի աշխատութեամբ հասանք Մար-
 Սերգիս կամ Սուրբ Սարգիս մեծարդոյ Աարմեղեան
 Հարց մենաստանը: Իրենց ցուցըցած սիրոյ խնամքն
 ու նպաստը՝ մեզի շատ յարմար ատենին եկաւ, վասն
 զի այնպիսի ողորմելի վիճակի մէջ մեզի ամէն հար-
 կաւոր եղածն հոն պատրաստ գտանք: Հոկտեմբերի

15ր հանգչելու համար նոյն վանատան մէջ անցուցինք: Աս վանքն այնպիսի ահագին եւ բարձր քարաժայռի մը ստորոտը շինուած է՝ ուր հազիւ միայն արծիւներն ու անգղները կրնան մերձենալ եւ դադարիլ:

Ապառաժին մէջ կոփուած փորուած այրերն ու անձաւները (հաղարաններ) շէնքին մեծ մասը կը կացուցանեն. բնութիւնն ու արուեստը միանալով՝ աս տանս բաւական վայելչութիւն ու պատշաճութիւն կու տան: Մատուռը չափաւոր մեծութեամբ այր մըն է, բայց այնպէս պատշաճ եւ յարմար՝ որ կարծես թէ ապառաժին մէջ քանդակագործի ձեռքով փորուած է: Քարաժայռէն՝ առատաբուղիս եւ շատ պայծառ ու առողջարար աղբիւր մը կը վազէ, որն որ խոհանոցէն եւ ուրիշ ջուր պէտք եղած տեղերէն անցնելէն ետքը՝ պարտեզ կ'երթայ եւ ամէն տեղ աղէկ առատութեամբ կը ջրէ, ուր աղէկ առատ բանջարեղէն կը բուսնի: Ս. Սարգսի վանքին բնակութիւնն ամառը շատ հաճոյական եւ զուարճալի է: Կարմեղեան Հարք տարւոյն վեց ամիսը հոս կ'անցընեն. բայց Լիբանանու ձիւներն ու կսկծեցուցիչ ցուրտը ձմերուան բնակութիւնն այնպէս անտանելի կ'ընեն՝ որ բնակիչք կը ստիպուին առաջին ցրտերն սկսելուն պէս՝ մինչեւ զատիկի ատեններն իրենց վանքին այրերն ու քարանձաւները թողուլ եւ Թրիփոլի քաշուիլ:

Արկրորդ օրն ամսոյն 16ին Լիբանանու մայր ծառերը տեսնելու դացինք: Ճամբաներն անձրեւէն դեռ ցամքած չորցած չըլլալով՝ խիստ չարչարուեցանք մինչեւ որ Ս. Սարգսէն մայրից անտառն հասանք, որ շատ հեռուէն ալ կը տեսնուի: Ուղաճնուս պէս դիտեցինք զննեցինք: Մայրի ծառերը պզտի լեռան մը վրայ են, որուն դագաթն ընդարձակկէկ սարագաշտ մը կայ. աս սարագաշտն իրմէ բարձրագոյն

լերանցմէ՝ պսակի պէս բոլորուած շրջապատած է, որոնց կատարը ձիւնով ծածկուած է: Հռչակաւոր մայրերն աս սարադաշտին վրայ շատ են, բայց աւելի մատղաշ ու պզտի ծառեր են քան թէ մեծ եւ բազմամեայ հին ծառեր, այնպէս որ հազիւ տասուերկու հատ մը արտաքոյ կարգի մեծութեամբ կրցայ համրել: Ամենէն մեծերն ու հաստերը չափեցինք, եւ գտանք որ բներնուն շրջապատը վեց գրկաչափ (40-լաճ) էր. քանի մը հատ ալ տեսանք՝ որոնք իրենց բնոյն վրայ քիչ մը բարձրանալէն ետքը՝ կը բաժնուին հինգ վեց ծառ կը դառնան, եւ աս վերջիններուն ամէն մէկն այնչափ հաստութիւն ունի՝ որ երկու հոգի հազիւ կրնան գրկել. բայց երբոր աս ծառերը բնոյն վերին կողմը կը միանան՝ հիանալու լայնք մը կ'ունենան. բարձրութիւննին ալ նոյնպէս լայնքին համեմատ է: Ճամբորդներն՝ որոնք սովորութիւն ըրած են ամէն անցած գացած տեղերնին անուննին փորել ու գրել, ամենէն հաստ մայրերուն կեղեւները քերթեր տաշեր են՝ ան ծառերուն վրայ ալ անուննին փորելու համար. ան ճեղքուածքներէն խժի (չաճի) նման աղնիւ բալասամ մը կը վազէ, եւ աս զարմանալի յատկութիւնն ունի՝ որ վերքերը կը չորցընէ, որուն փորձն անմիջապէս նոյն տեղը տեսանք:

Ամենէն հաստ մայրերու բներուն տակ՝ չորս քարէ սեղան կայ: Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնին օրը Մարոնիդներուն պատրիարքը բազմաթիւ եպիսկոպոսներով, քահանաներով եւ կրօնաւորներով հօն կ'երթայ. ասոնց ետեւէն 5—6,000 Մարոնիդներ կ'երթան, որոնք ամէն շրջակայ եւ հեռաւոր կողմերէ հօն կը թափին կու դան՝ աս տօնախմբութիւնը կատարելու համար, զորն որ իրենք Տօն մայրից կ'անուանեն: Թէպէտ Մարոնիդք աս հանդէսն Այլակերպութեան տօնին օրը կը կատարեն, բայց չէ թէ

անոր համար, ինչպէս քանի մը պատմիչք առանց
պատճառի մը ու առանց հիման ըսին՝ իբրեւ թէ
Մարտիրոսը համարին թէ Գրիստոսի տեառն մերոյ
Այլակերպութիւնն աս լերան վրայ եղած ըլլայ. ի-
րենց արարողութեան գրքին մէջ նոյն տօնին օրը
յայտնապէս գրուած է թէ Գրիստոսի Այլակերպու-
թիւնը Թաբոր լերան վրայ եղած է: Աս պատմչաց
այսպէս կարծելու անկից առիթ եղած է՝ որ Թաբոր
լերան համար կրնայ ըսուիլ թէ ան լերանց մաս մըն
է՝ որոնք ընդհանուր անուամբ Լիբանան եւ Անտի-
լիբանան կը կոչուին:

Լիբանանու լերինք ան լեռներն են՝ որ ծովեղե-
րաց կողմերը կը տարածին, Յորդանան գետին բխած
ակունքներէն կամ Կարմեղոս լեռնէն սկսեալ՝ մինչեւ
Գամասկոսէն միայն մէկ կամ երկու օր հեռու. իսկ
Անտիլիբանան ան լերանց շղթան է՝ որն որ աւելի
երկրին ներսերը կը ձգուի, եւ Լիբանանու լերանց
կարգէն՝ ընդարձակ դաշտով մը կը բաժնուի, ու Գա-
մասկոսէն մէկ կամ երկու աւուր ծամբայ հեռու՝
Պաաշլէքի կողմերէն կը սկսի: Անտիլիբանան անոր
համար կոչուած է՝ որովհետեւ աս լերանց կարգը
Լիբանանու լերանց շղթային անմիջապէս դիմացը
կեցած է:

Մեծ մայրերն եղած սարադաշտին օդն այնպէս
ցուրտ կ'ընէ, որ ոչ ոք կ'ուզէ հոն բնակիլ. սակայն
դիրքն ու տեղը շատ սխրացուցիչ ու զբօսուցիչ է:
Հոն շատ բժշկական եւ ուրիշ հազուագիւտ բոյսեր
ու տնկեր կան: Ամէն տեսակ որսի կենդանիք առատ
են. անգղներէն եւ ուրիշ գիշատող թռչուններէ զատ
վախնալու բան չկայ: Երկիրը շատ արգասաւոր ու
բերրի կ'ըլլար, թէ որ մշակուած ըլլար. աս գետինն
առատ տեսակ մը ծորենույ թփեր կը բուսցընէ, որոնք
ախորժաճամ սեւ պտուղ մ'ունին: Յառաջագոյն
Լիբանանու լեռները մայր եւ եղեւին ծառերու ան-

տառներով ծածկուած էին, իսկ այսօրուան օրս միայն վերոյիշեալ սարագաշտին ու Քաննուպինի մօտ ուրիշ լերան մը վրայ մայրի ծառեր կը գտնուին: Աս կողմերս հիւսանց գործուածները միայն մայրի փայտէ կ'ըլլան, եւ շատ աղէկ ու աղուոր գործուած են:

Հոկտեմբերի 17ին Ս. Սարգսէն ճամբայ ելանք մէկ մղոն հեռու եղող Մար-Եղիշա այսինքն Ս. Եղիշէ վանքն երթալու համար: Ս. Սարգսի վանահայրն ու իր կրօնաւորներէն երկու հոգի մեզի ընկերացան: Սուրբ Եղիշէի վանքն ահաւոր լերան մը ստորոտը Մար-Վատիշա (Սուրբ գետ) ըսուած գետին ափանց մօտ շինուած է: Աս գետը խորունկ ու նեղ հովտի մը մէջէն կը վազէ, եւ բոլոր գետափը սարոներով կամ փիճիներով, ընկուզիներով, կաղնիներով ու այգեստաններով ծածկուած է: Գետէն երեսուն քայլ հեռու ամէն կողմանէ լերանց շղթայ մը երեւան կ'ելլէ, գրեթէ բոլորովին ժայռերով ծածկուած: Աս քարաժայռերուն մէջ խորունկ քարանձաւներ կը տեսնուին, որ երբեմն բազմաթիւ միայնակեցաց բնակարաններն էին, որոնք աս միայնարաններն անոր համար ընտրել են, որպէս զի աս աշխարհքիս վրայ իրենց խտամբեր ճգնութեանն ու հանապազօրեայ ապաշխարութեանը՝ միայն աս այրերը վկայ ունենան: Նոյն սուրբ ճգնաւորաց ու ապաշխարողաց յորդաբուլիս արտասուքն է որ վերոյիշեալ գետին՝ Սուրբ անունը տուած է: Աս գետին աղբերակունքը Լիբանանու լերանց մէջն է:

Ս. Եղիշէի վանքին առաջնորդն զմեզ մեծ սիրով ընդունեցաւ: Վանքին բնակիչքը 20 Մարոնիդ կրօնաւորներ են, որոնք Բերիացի կամ Հալէպեան վանականք կը կոչուին: Հոս մինչեւ ամսոյն 18ը կեցանք. 18ին առաւօտուն մեր ուղեցոյցներուն հետ ճամբայ ելանք Քաննուպին երթալու, որ Ս. Եղիշէի

վանքէն միայն երկու մղոն հեռու է: Ճամբան քանի մը հին վանքերու մնացորդներ տեսանք՝ ուր երբեմն միայնակեացք կը բնակէին, իսկ հիմակ ամայի ու անբնակ մնացեր են կամ Մեթուալի ըսուած տաճիկ աղանդաւորներէն քանդուած ու կործանուած են: Դեռ կը տեսնուին քանի մը այսպիսի մենաստաններու աւերակներ՝ անանկ սեպ ու ցից ապառաժներու վրայ՝ որ մարդ չի կրնար ըմբռնել ու երեւակայել թէ ինչպէս կարելի եղած է հոն ելլելը: Քարածայռի մը մէջ շատ աղուոր փորուած մատուռ մը մտանք. մէջը դեռ երկու խորան ամբողջ կեցեր են. մէկուն վրայ Ս. Աստուածածնի պատկեր մը, իսկ մէկալին վրայ՝ Ս. Անտոնի պատկեր մը կայ: Նոյն ապառաժին մէջ մատրան մէկ կողմը քանի մը դատարկ խցեր տեսանք, ուր միայնակեացք չեն կրնար հանգիստ բնակիլ: Սուրբ ըսուած դետն աս լերանց ստորոտին քովէն կ'ընթանայ, որուն ընթացից երկայնութիւնը հինգ վեց մղոնի կը հասնի:

Քաննոպին՝ որ Մարոնիդներուն պատրիարքին բնակութիւնն է, շատ աղէկ հիւրընկալութիւն գտանք: Աստեղաց կրօնաւորները քիչուոր են, բնակարաննին ու աւելի եւս հագուստնին եւ կերակուրնին շատ աղքատին ու ողորմելի է: Պատրիարքը կրօնաւորաց եւ քովը կեցող քանի մը մարոնիդ եպիսկոպոսաց հետ՝ կատարեալ վանական միաբանութեամբ եւ նմանութեան արժանի վարուց պարզութեամբ ու սրբութեամբ կ'ապրի: Թէպէտ վանքն այսպէս չքաւոր ու աղքատ է՝ այսու ամենայնիւ օտարականները մեծաւ յօժարութեամբ եւ շատ սիրով կը հիւրընկալէ: — Պատրիարքը կարմրագոյն զգեստ մը հագած էր, եղրները մուշտակ կարուած. աս զգեստին տակէն ծիրանեգոյն կապայ մը հագեր էր:

Վանքին եկեղեցին Ս. Կուսին ընծայուած է. պատրիարքը մեզի զրուցեց թէ նոյն ժամը 1400 տաւ

բւան հնութիւն ունի: Աս եկեղեցին ընդարձակ այրի մը մէջ շինած է, որ բաւական գեղեցիկ ու վայելուչ եւ նկարներով ալ զարդարուած է: Պատրիարքն այս պատկերաց մէջէն Իննովկենտիոս ԺԱ. Քահա- նայապետին եւ Լուդովիկոս ԺԳ. Գաղղիայի Թա- գաւորին կենդանագիրներուն վրայ զմեզ մտադիր ընել տուաւ: Եկեղեցւոյն մէջ իրենց ցորեկուան եւ գիշերային ժամերգութեանցն առաջիկայ եղանք, ժամասացութիւնները շատ կրօնական եռանդեամբ ու ջերմեռանդութեամբ կը կատարուին: Իրենց պա- տարագամատոյցն ու աստուածային պաշտամանց ա- ղօթքները շատ հին են եւ հին ասորերէն լեզուաւ գրուած, փոքր մաս մ'ալ արաբերէն լեզուաւ է՝ բայց ասորի գրերով գրուած: — Արօնաւորաց բնա- կելու խցերը եկեղեցւոյն մօտ փապարներու եւ ան- ձաւներու մէջ են, ամառ ձմեռ անկից ժամ երթա- լու համար՝ ի հարկէ եղանակներուն խստութիւնն ու անհարթութիւնը կրելու են:

Մեր Քաննոպին կեցած սակաւօրեայ ժամանակը պատրիարքն զմեզ ամէն անգամ իրեն եւ իր կրօ- նաւորաց սեղանին կը հրաւիրէր. կրօնաւորաց կերա- կրոյն մէջ սակաւապիտութիւնն ամենայն ճշգութեամբ կը պահուի. մեղի բրած խնջոյից ատեն առջեւնիս դրած կերակուրներն էին ձեթով եփած ընդեղէն ու բանջարեղէն, քանի մը բողկ, քիչ մը աղած ձուկ ու չոր սեւ հաց մը. բայց գինին սքանչելի է, եւ բոլոր Գաղղիայի մէջ անկից ազնուագոյնը խմող չկայ:

Պատրիարքն ամէն եղանակաւ ջանաց եւ զմեզ շատ Թախանձեց որ իր վանքին մէջ երկար ատեն կենանք. բայց ճամբաց ելլելու օրերնիս արդէն յա- աջուց որոշուած բլալով՝ իրեն հրաժարական ող- ջոյննիս տուինք, կրօնաւորաց գիշերային ժամերգու- թեան ներկայ գտնուելէն եւ պատարադնիս մատու- ցանելէն ետքը: Պատրիարքն զմեզ պատուել ուզե-

լով՝ իր անձնական պատարագի զգեստներն հագնել տուաւ, որոնք շատ վայելուչ շինուած են: Յետոյ օրհնութիւնը խնդրեցինք ու մեկնեցանք դաղինք: Ինքն իր սարկաւազը մեզի ուղեցոյց տուաւ, վասն զի ան կողմերուն ճամբաները շատ դժուարուտ են:

Վանքին մեծ դռնէն քարրնկէց մը հեռու Սրբուհի Մարինեայ ընծայուած մատուռը տեսանք: Բովանդակ դաւառին մէջ աս կուսին սրբութեան համբաւը հռչակուած ու տարածուած ըլլալով՝ ամէնքն ալ նոյն Սրբուհւոյն արտաքոյ կարգի մեծարանք ու ջերմեռանդութիւն ունին: Պատմչաց Սրբուհւոյն վարուց մէջ պատմածներուն վրայ հոնտեղը ոչ ոք կը տարակոտի: Աս պատմիչները կը զրուցեն թէ նոյն կոյսն Աստուծոյ մասնաւոր ազդեցութեամբ զգեստները փոխելով եւ կրօնաւորի սքեմ հագնելով՝ ան անծանօթ կերպարանաց մէջ շատ տարիներ Աստուծոյ ծառայեր է. եւ կը յաւելուն թէ Աստուծոյ թոյլտուութեամբն անիրաւութեամբ զրպարտուելով թէ իր կարգին դէմ անարժան յանցանք մը գործած ըլլայ, իրեն մեծաւորէն պատժուեր է խիստ ապաշխարութիւն ընելու նոյն այրին մէջ ուր հիմայ ան մատուռն է՝ որուն մէջ զինքն այնպէս կը յարգեն ու կը մեծարեն: Բայց Աստուած որ միշտ իր ծառայից անմեղութիւնը կը պաշտպանէ՝ աս անուանի կուսին մահուան ժամանակն անոր անմեղութիւնը յայտներ է, եւ աս աշխարհքէս սկսեալ իր առաքինութիւնը վարձատրեր է մեծամեծ հրաշքներով՝ որոնք անոր տապանին վրայ կատարուեր են:

Աս ջերմեռանդ մատրան մէջ աղօթքնիս ընելէն ետքը՝ ճամբայ ելանք Ս. Անտոն (Մար-Անդուռ) երթալու, որն որ Քաննապինէն երկու մղոնի չափ հեռու է: Հոն հասնելու համար հարկ եղաւ այնպիսի խորտաբորտ եւ առապար լեռ մը ելլել իջնել՝ որուն նմանը դեռ տեսած չեմ: Ս. Անտոնի վանքը լերան

մը կողին վրայ է, շատ առլեփ ու սեպ ապառաժի մը մօտ: Մեր հոն գացած ատեն 30 Հալէպեան ըստուած կրօնաւորք կային, որոնց մէջէն 12ը քահանայ էին: Ապտալլահ եպիսկոպոսը, որն որ 25 տարի յառաջ իր քահանայութեան ժամանակ առ կրօնին հիմնիչն ու առաջին վանահայրն եղաւ՝ զմեզ շատ սիրով ու մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ: Նոյն առաջնորդն յիշեալ վանքին մէջ ճշմարիտ սուրբի մը վայել վարք կը վարէ. բնակարանն ամենէն պարզ կրօնաւորներուն խցերուն պէս աղքատին է. եւ թէպէտ իր վանականքն արդէն խստակրօն կեանք մը կ'անցընեն, այսու ամենայնիւ ինքն անոնցմէ շատ աւելի խստամբերութեամբ կ'ապրի: Ինքն ուրիշ կրօնաւորներէն միայն իր մանուշակագոյն զգեստովը կը տարբերի:

Երկու օր ամբողջ զմեզ քովը պահեց ու չթողուց երթալ, որպէս զի իր վանքն ու շրջակայ տեղուանքն աղէկ մը տեսնենք: Անքն իրարմէ չափաւոր հեռաւորութեամբ երկու մաս բաժնուած է. իւրաքանչիւր բաժին իր առանձին եկեղեցին ունի, բայց ժամերգութիւններն հասարակօրէն մեծագոյն եկեղեցւոյն մէջ կը կատարուին: Մաքրութիւնն ու վայելչութիւնն՝ եկեղեցիներուն բոլոր զարդարանքն է: Եպիսկոպոսը զմեզ ուրիշ այրեր տարաւ, որոնք առանձին առանձին մատուռներ են: Ասոնց մէջ Ս. Միքայէլի ընծայուած մեծկակ մատուռ մը տեսանք, մէջն երեք խորան ու երկու փոքր սենեակներ կան, որոնց մէջ կրօնաւորներն առանձնանալով հոգեւոր կրթութիւններու կը պարապին: Գիմացի լերան վրայ ուրիշ երկու քարանձաւներ կան, որոնց մէջ վանքին կրօնաւորներէն երկու հոգի քաշուած ու միայնակեցաւ կան կեանք մը կը վարեն. անձաւներնէն ամենեւին դուրս չեն ելլեր, մէկու մը հետ չեն խօսիր, միայն իրենց վերակացուաց հետ՝ որոնց ամէն օր իրենց

խղճմտանացը համար կու տան: Երկուքն ալ քահանայ են ու ապառաժին մէջ փորուած մատրան մը մէջ պատարագ կը մատուցանեն: Աս կրօնաւորաց վանական կարգաց եւ կրթութեանց ու իրենց աստուածաշտութեան եռանդեան վրայ շատ շինուեցայ:

Արկու օր իրենց քով անցընելէս ետքը՝ Ապտալւահ եպիսկոպոսին հրաժարական ողջոյնս մատուցի, որն որ ինծի ուղեցոյց մը տուաւ՝ գահավէժներով լեցուն լերանց ճամբաներէն անվտանգ անցնելու, եւ անծանօթ տեղերէ կարճ ճամբով Արկէս հասնելու համար: Արկէսէն մինչեւ Թրիփոլի 4 մղոն է. բոլոր ճամբան զուարճալի դաշտի մը մէջէն կ'անցնի, ուր ձիթենիներ եւ ուրիշ շատ տեսակ ծառեր տնկուած են: Վերջապէս ողջ առողջ Թրիփոլի հասայ՝ ուստի ճամբորդութիւնս սկսած էի:

Ե. Հալէպ ու իր վաճառականութիւնը: Կարաաններ*:

ՀԱԼԷՊ կամ Բերիա քաղաքը հին ու գեղեցիկ յիշատակարաններով՝ Գամասկոսէն շատ երեւելի չէ. բայց մեծութեամբ, առեւտրով ու հետեւապէս ալ հարստութեամբ՝ անկից շատ վեր է: Աս իր առաւելութիւններովն Օսմանեան տէրութեան երեւելի քաղաքներէն մէկը կը համարուի:

Հալէպ գրեթէ երեք մղոն շրջապատ ունի. քաղաքին բոլորտիքը ձուածեւ է: Պարիսպներն ու աշտարակներն ան աստիճանի ամուր չեն երեւար՝ մինչեւ կարող ըլլան երկար ատեն քաղաքը թշնամեաց դէմ պաշտպանել: Քաղաքը տասը դուռ ունի՝ որոնցմէ մէկ քանին աղուոր ու գեղեցկաշէն են: Գրան մը տակայր մը կայ՝ որ մշտավառ կանթեղներով լուսաւորուած է՝ ի պատիւ Ս. Եղիսէի մարգարէի, ուր կ'ը-

* Աս եւ ասկէ ետեւ գրուած երկու հատուածները՝ մի եւ նոյն հաւաքման Ա. Հատորին մէջն են. եր. 340—374:

սեն թէ մարդարէն ժամանակ մը քաշուած միայնա-
ցած ըլլայ :

Վաղքին տները դրսանց երեւելի զարդ մը չու-
նին . Բայց զարդարելու կարողութիւն ունեցողները
տներնին ներսէն նկարներով, ոսկեդրուագներով ու
մարմարիոնով կը զարդարեն : Մզկիթներէն ամենէն
գեղեցիկը՝ յառաջագոյն եկեղեցի էր, եւ կը կարծուի
որ Ս. Հեղինէ շինել տուած ըլլայ :

Հնդկաստանէն ու Պարսկաստանէն եկած ամէն
տեսակ վաճառներով եղած առուտուրը՝ քաղաքը
չէն ու մարդաշատ կ'ընէ : Բայց յայտնի կը տեսնուի
որ Հալէպին առեւտուրը, որ առաջ շատ մեծ ու
ընդարձակ էր, եւրոպացի վաճառականաց ծովով
Հնդկաստան երթալու սկսելէն ետքը՝ նուազած
ու ինկած է : Վաճառականներն առ ծովային երկայն
ճամբորդութիւնն՝ Եփրատի ու Տիգրիսի վրայ եղած
նաւագնացութեան կը նախադասեն, որովհետեւ
Եփրատին եզերքները շատ ջրաղացներ շինուած ըլ-
լալով՝ առ գետին վրայ նաւարկելն արդեւուեցաւ .
իսկ Տիգրիսի վրայ՝ Պաղտատէն մինչեւ Պատրա միայն
կրնայ նաւարկուիլ : Բայց թէ որ Հալէպ բաներուն առ
վիճակի փոփոխուելովն իր վաճառականութեան մէջ
կորուստ կրած է նէ, անոր տեղ կը լեցընեն ան բազ-
մաթիւ կարաւաններն՝ որոնք անդադար Հալէպ կը
յաճախեն կու գան՝ անկից ուրիշ քաղաքներ անց-
նելու երթալու համար :

Առ կարաւաններն անթիւ անհամար ճամբորդներով
լեցուն են, որոնց մէջ ամէն ազգէ մարդ կայ, ու
գրեթէ ամէնքն ալ վաճառական են : Ասոնք իրենց
վաճառքով ու ապրանքով բեռնաւորած ուղտերն
անձամբ կը վարեն կը տանին : Մարդ առ կարաւան-
ներն հեռուանց նշմարած տոտեն՝ կարծէ թէ պատե-
րազմի ճակատած բանակ մը կը տեսնէ : Կարաւան-
ները մէյմէկ գլխաւոր ունին, որոնք ղեկենք կը կա-

ռափարեն: Կարաւանին գլխաւորն երթալու, հանգչելու եւ կերակուր ուտելու ժամերը կ'որոշէ ու կը կարգադրէ: Նոյնպէս ճանապարհորդաց մէջ ելած ամէն գծառութեանց ու կռուոյ դատաւորն ինքն է:

Կարաւանները թէ իրենց գիւրութիւններն ու թէ գծաւարութիւններն ունին: Նախ եւ առաջ ճամբորդներուն մեծ հանգստութիւն կը սեպուի՝ որ առանց կարաւանէն զատուելու եւ ասդին անդին իյնալու՝ թէ հարկաւոր կերակուրնին ու թէ այնպիսի երկայն ճանապարհորդութեան ատեն ուրիշ ամէն պէտք եղածը կարենան գտնել: Ամէն մէկ կարաւանին մէջ նպարաւաճառներ կան, որոնք միշտ ամէն տեսակ պարէն ու պաշար պատրաստ ունին՝ ուղողին ծախելու համար:

Իսկ վաճառականաց նկատմամբ, որոնք ինչքերնին ու հարստութիւննին մէկտեղ կը տանին՝ ամենէն էական ու հարկաւոր հանգստութիւնն՝ Արաբներէն ապահով ըլլալն է, որոնք գողութիւնն իրենց արուեստ ընելով՝ միայն ճամբորդներն յափշտակելով կ'ապրին: Ուստի աս արաբացի գողերէն յանպատրաստից յարձակում չկրելու համար՝ կարաւանին գլխաւորն իր մարդիկներուն գիշեր ցորեկ պահպանութիւն ընել կու տայ. այսու ամենայնիւ շատ անգամ կը հանդիպի որ թշնամիները կարաւանին չուոյն ատենն ու անոր զօրութիւնն առաջուց իմանալով՝ դարանի կը նստին, եւ գիշերուան մութն իրենց օգնական առնելով՝ յարմար ատեն մը կը գտնեն իրենց աւարն ու կողոպուտը յափշտակելու. յարձակումնին ու աւարառութիւննին յաջողընէլէն ետքը՝ շուտ մը այնպիսի անատաւներու մէջ կը փախչին կը պահուրտին՝ որոնց ճամբաները միայն իրենք գիտեն:

Կարաւանաց ամենէն մեծ ու անտանելի բայց միանգամայն գծաւարաւ խուսելի անհանգստութիւնն աս է՝ որ այնչափ բազմաթիւ ու անհամար մարդկան

մէջ, ուր արք եւ կանայք, տղաք ու ծառայք եւ անասուններ մէկտեղ կը կենան, վայրկեան մ'ալ հանգիստ քնանալը կարելի չէ: Յորեկն իր աշխատութիւններն ունի, իսկ գիշերներն աղաղակներուն ու գոռում գոչումներուն վերջ չըլլար, որով յոգնած ծանապարհորդաց այնպէս հարկաւոր եղած քնոյ հանգիստը կ'ընդհատի ու կը խռովի: Բայց թէպէտ եւ կարաւաններն այսչափ ու այսպիսի անհանգստութիւններ ունին, ի վերայ այսր ամենայնի լաւագոյն ու ապահով է անոնց հետ երթալ քան թէ առանձին ճամբորդութիւն ընել:

Զ. Մէտէս - Խորաբնացոյնէն գացողներուն խփորը:

Մէտէս Ժաղաթ: Ուրիշ - Իւրեղեւ - Թաթար:

ԱՄԵՆԷՆ երեւելի ու բազմաթիւ կարաւանը տարւէ տարի Հայկէն կամ Գամասկոսէն Մէհմետին գերեզմանին ուխտի դացող կարաւանն է: Աս երկու քաղաքաց մէջ ալ քարոզութիւն ըրած ըլլալով՝ անգամ մը առիթ ունեցայ նոյն կարաւանին ճամբայ ելլելուն ներկայ գտնուելու. յուսամ թէ անհաճոյ բան մ'ըրած չեմ ըլլար տեսածներս պատմելով:

Աս կարաւանը հասարակօրէն Յուլիս ամսոյն մէջ իր չուն գէպ ի Մէքքէ կը սկսի: Նոյն միջոցին ամէն օր Պարսկաստանէն, Մոնկոլստանէն, Թաթարստանէն եւ ուրիշ մահմետական երկիրներէ՝ որոշեալ ժողովատեղին պանդուխտներ եւ ուխտաւորներ կը հասնին: Կարաւանին ճամբայ ելլելէն քանի մ' օր յառաջ՝ աս ուխտաւորներն հասարակաց հրապարակական թափօր մը կ'ընեն, որն օր Մէհմետի թափօր կ'անուանուի, որպէս զի ինչպէս կ'ըսեն՝ իրենց Մարգարէին միջնորդութեամբ ճամբորդութիւննին յաջողութեամբ ընեն: Թափօրին օրը անուակախութեամբ կամ հարստութեամբ երեւելի եղող բոլոր պանդուխտներն ամենէն մեծագին եւ գեղեցիկ զգեստնին հա-

դած՝ հարուստ ու մեծագին տապալակներով (հաշա-
ներով) զարդարուած ձիերու վրայ կը հեծնեն, ե-
տեւներնէն գերիներ կ'երթան ու ամէն տեսակ զար-
դարանքներով զարդարած ձիեր եւ ուղտեր սանձերէն
բռնած կը քաշեն կը տանին:

Թափորն առտուանց արեւուն ելլելու ատենը կը
սկսի, եւ արդէն նոյն ժամանակը փողոցներն հան-
դիսատեսաց անհամար բազմութեամբ լեցուած կ'ըլ-
լան: Ան ուխտաւորներն՝ որոնք Մէհմէտին ցեղէն
սերեալ կը համարուին՝ թափորին չուն կը բանան:
Ասոնք երկայն պատմութեան հագած, գլուխնին կա-
նաչ փաթթոց դրած՝ կարգաւ շորս շորս հոգի կ'եր-
թան: Ասոնց ետեւէն շատ երաժիշտներ կու գան,
զանազան դործիքներով ու նուագարաններով: Ետ-
քէն կարգ կարգ ուղտեր կ'երթան՝ իրենց գլխու
զարդովն ու գոյնզգոյն փետրովք զարդարուած, որոնց
առաջնորդներն երկու թմբկահարք են: Թմբուկնե-
րու, փողերու եւ բոժոժներու հնչիւնն՝ ուղտերուն
վայրենութիւն մը կը պատճառեն:

Ասոնց ետեւէն կարաւանին մէկալ սրանդուխտները
կու գան, որոնք ձիերու վրայ հեծած՝ վեց վեց հո-
գի քովէքով կ'երթան. ասոնց ետեւէն տղոցմով
լեցուն պատգարակներ կու գան, զորոնք ծնողքնին
իրենց մարդարէին պիտ'որ ընծայեն: Աս պատգարակ-
ներուն շորս կողմն երգիչներու գնդեր կ'ըլլան, որոնք
հազար ու մէկ արտաքոյ կարգի ձեւեր կ'ընեն, որպէս
զի աստուածային աղիւեցութեամբ զգածեալ մարդիկ
կարծուին:

Ասոնցմէ վերջը արջու մորթ հագած 200 ձիաւոր-
ներ կու գան, որոնք քանի մը թնդանօթներու առ-
ջեւէն կը ձիավարեն. թնդանօթները սայլակներու
վրայ դրուած կը տարուին, եւ երբեմն երբեմն կրակ
տալով՝ շառաշմամբ կը պարպուին. նոյն միջոցին ան-
թիւ անհամար ժողովրդեան ուրախութեան աղաղակն

ու գոչիւնը՝ բոլոր օդը կը թնդացընէ։ Թնդանօթ-
ներուն քովէն վաշտ մը հեծելազօր կ'երթայ՝ զրա-
հի տեղ վագրի մօրթ հագած։ Ասոնց երկայն ըն-
շացքը (պեխերը), գլուխնին դրած թաթարացի
խոյրն ու մէջքերնէն կախած երկայն սուրն՝ իրենց
պատերազմական կերպարանք մը կու տան։ 400 հե-
տեւակազօր կանաչ հագած ու գլուխնին տեսակ մը
գեղին խոյր դրած՝ դենպետին առջեւէն կ'երթան։

Դենպետն, որուն հետ օրինաց վարդապետներն
ու երգեցկաց բազմաթիւ խումբ մը կ'երթայ, Մէհ-
մետին դրօշին անմիջապէս առջեւէն կ'երթայ։ Աս
դրօշը կանաչ ազնիւ կերպասէ շինուած եւ ոսկւով
բանուած ու զարդարուած է։ Դենպետը 12 ձիաւոր
թիկնապահ ունի, որոնք զրահ հագած են ու ձե-
ռուրնին արծաթէ տախտակներ կը տանին. ասոնց
փողարներ եւ ուրիշ մարդիկ կ'ուղեկցին, որոնք շա-
րունակ կանոնեալ չափով արծաթի տախտակները
զարներով կը հնչեցընեն։ Ետքը Մէհմետի գերեզմա-
նին ընծայուելու վրանը կու գայ, զորն որ կանաչ
փետուրներով ու արծաթի թիթեղներով զարդա-
րուած երեք ուղտ կը տանին։ Արանը կարմրագոյն
թաւիշէ է, ոսկւով բանուած ու գոյնզգոյն փայլիլուն
պատուական քարերով զարդարուած։ Բազմաթիւ
կաքաւիչներ իրարու հետ մըցելով կը կաքաւեն ու
պար կը բռնեն, եւ կը ջանան լուսաւորեալ մարդիկ
կերպարանելու։

Ամենէն վերջը կու գայ Երուսաղեմի փաշան, ու
րուն առջեւէն թմբուկներ ու փողեր եւ ուրիշ տաճ-
կի երաժշտական գործիքներ կ'երթան, եւ այսպէս
աս թափօրին չուն նոյն փաշան կը գոցէ։ Թափօրը
լմրննալէն վերջը ամէն ուխտաւոր պանդխտութեան
ճամբորդութիւնն սկսելու կը պատրաստուի։

Պանդխտութեան նպատակը Մէքքէ քաղաքն է։
Աս քաղաքս Երջանիկ Արաբիայի մէջ է Կարմիր ծո-

վէն չորս մղոն հեռու : Տաճիկները կը համարին թէ իրենց Մարգարէն աս քաղքիս մէջ ծնած ըլլայ, եւ ասոր համար է որ նոյն տեղն այնչափ կը մեծարեն ու կը յարգեն :

Մէքքէի մզկիթը քաղքին մէջտեղն է : Այնպէս կը համարին թէ աս մզկիթը մի եւ նոյն տեղն ըլլայ՝ ուր երբեմն Աբրահամ նահապետն իր առաջին տունը շիներ է : Տաճիկներն աս իրենց այնչափ մեծարած մզկիթը Չորեքկուսի տուն (+հապէ) կ'անուանեն, միայն իրենց աւանդութենէն համոզուելով թէ Աբրահամու տունն աս կերպարանքն ունէր : Մզկիթը մեծ ու գեղեցիկ է, եւ զանազան նկարներով, ոսկեզօծ դրուագներով ու Մահմետականներուն պարգեւ խաւրած ամէն տեսակ զարդարանքներով զարդարուած է : Բարձրաբերձ աշտարակները հեռուանց արդէն քաղքին ու մզկիթին մօտ ըլլալը կ'իմացրնեն : Քեապէին քով մատրան նման շէնք մը կայ, որն որ Զրհոր մ'ունի, աս Զրհորը Տաճկաց մէջ շատ համբաւեալ ու հռչակաւոր է, զորն որ իրենք Զէմշէմ կը կոչեն : Իրենց պատմիչները կ'ըսեն թէ աս Զրհորին Զուրը նոյն աղբերէն կը բղխէ՝ զորն որ Աստուած երբեմն Ագարին ու Իսմայելին յայտնեց՝ երբոր ասոնք Աբրահամու տնէն ելած՝ Արաբիա քաշուելու ստիպուեր էին :

Մէհմետին ծննդեան քաղաքն աս Զրհորին պատճառաւ ալ Տաճկաց մէջ շատ երեւելի եղած է : Մէհմետ իր հետեւողներուն քարոզեր է թէ աս Զրհորին Զուրը չէ թէ միայն ամէն մարմնաւոր հիւանդութիւնները կը բժշկէ, այլ նաեւ մեծամեծ ոճիրներու եւ մեղաց մէջ թաթխուած հոգիներն ալ աս Զրով կը սրբուին ու կը մաքրուին : Ասոր համար շարունակ գունդագունդ պանդուխտներ կ'երթան, որպէս զի Զրհորին Զրէն խմեն ու անով լուացուին : Աս պատճառաւ ալ ամէն տեսակ գոյնզգոյն պատուական քարերու բազմաթիւ վաճառականք՝ ան Զրհորին քով

իրենց փայլելուն վաճառքն ու անուշահոտ տնկերու փոշիները վաճառի կը հանեն. որովհետեւ՝ ինչպէս ըսի՝ յիշեալ ջուրն անթիւ անհամար ամէն տեսակ հիւանդութիւններով ու սքրագործութեամբք ծանրաբեռնեալ մարդիկ իրեն կը քաշէ կը բերէ:

Մէքքէի շրջակայ երկիրը թէպէտ անպիտան ու անբեր երկիր մըն է, ի վերայ այսր ամենայնի առատ ու սքանչելի պտուղ կը բերէ: Տաճիկներն աս արգասաւորութիւնն, Աստուծոյ՝ Ազարին ու անոր որդւոյն ըրած խոստմանը կ'ընծայեն, որոնց հրեշտակին ձեռօքը խոստացաւ՝ անապատին մէջ իրենց ապրելու ամէն հարկաւոր եղածը տալու:

Մէտինէ քաղաքն ալ Մէքքէին պէս Տաճիկաց առջեւը յարգի է: Աս յարգութեան պատճառն արաբացի պատմագիրք կու տան: Ասոնք կը պատմեն թէ Մէքքէի բնակիչները Մէհմէտին վրայ զչարելով որ ինք զինքն իրենց իբրեւ օրէնսդիր կ'ուզէ ցուցնել, եւ թող կու տայ որ շատ ժողովուրդ իրեն ետեւէն երթայ ու պատգամ տուողի մը պէս իրեն մօտիկ ընէ՝ ծածուկ խորհուրդ ըրեր ու միաբաներ են զինքը Մէքքէէն հալածելու. բայց Մէհմէտ աշակերտացը ձեռօքն իր քաղաքացեաց միտքն իմանալով՝ յառաջուց իր անձին զգուշացեր է՝ Մէքքէէն գրեթէ մէկ փարսախ հեռու թուր ըսուած լեռը փախչելով, եւ հոն այրի մը մէջ պահուրտեր կեցեր է: Նոյն պատմիչք կը յաւելուն թէ ան ապաստանարանին մէջ ալ Մէհմէտ ինք զինքն ապահով չհամարելով՝ նոյն տեղը թող տուած ու իր երկիւղին ու վտանդին մասնակից եղող աշակերտացը հետ մէկտեղ գացած Մէտինէ ապաւինած ըլլայ: Նոյն պատմագրաց նայելով՝ Մէհմէտ նոյն ատեն 45 տարեկան էր: Մէհմէտին Մէքքէէն փախչելէն ու Մէտինէ քաշուելու ատենէն Տաճիկաց թուականութիւնը (Հէճ՛ըէն) կը սկսի:

Մէտինէի մէջ նոր օրէնսդիրը բոլորովին ապահով
ու հանգիստ ըլլալով՝ սկսեր է հոն իր վարդապե-
տութիւնները քարոզել: Ժողովրդեան մէջ իրեն
վրայ աս համարումը տարածուելով թէ Աստուծոյ
առաքուած ու մարգարէական ոգւով լեցուած է, եւ
մանաւանդ իր բարոյական վարդապետութիւններն
ան ատենուան մարդկան տրամադրութեանց շատ
յարմար ըլլալով՝ քիչ ժամանակի մէջ շատ բազ-
մութիւն իրեն հետեւեցան, չէ թէ միայն շրջակայ
մերձաւոր տեղերէն՝ հապա նաեւ հեռաւոր երկիրնե-
րէ: Նոր օրէնսդիրն այնչափ աշակերտաց եւ հետեւո-
ղաց բազմութիւնը՝ մեծ հպատակութիւն կը ցուցը-
նէին ու բացարձակ իշխանի մը պէս իրեն կը հնա-
ղանդէին: Վերջապէս քիչ ատենէն այնչափ բազմու-
թեան գլուխ եղաւ՝ որ կը համարէր թէ ալ ամէն
մտածած եւ ուզած բաներուն կրնայ ձեռք զարնել:

Իսկ ամենէն յառաջ իր տոհմային քաղաքացեաց
դէմ ունեցած բարկութիւնը, որոնք զինքն իր ծնն-
դեան քաղքէն ուզեր էին վռնտել ու հալածել՝
զինքն անոնցմէ վրէժ առնելու գրգռեց: Միտքը դրաւ
թէ ընելու վրէժխնդրութիւնն աս եղանակաւ աւելի
մեծ ազդեցութիւն կրնայ ընել, այս ինքն հրատա-
րակելով թէ անկից ետքը իրեն ու իր տէրութեան
աթոռանիստ քաղաքը՝ թէ իրեն եւ թէ յաջորդա-
ցը համար՝ Մէտինէ պիտի ըլլայ: Ասոր համար հրա-
մայեր է որ իր գերեզմանը նոյն քաղքին մէջ շինուի:
Եւ իրօք ալ մինչեւ ցայսօր Մէտինէի մէջ Մէհմե-
տին տապանը Քեապի կոչուած մեծ մզկիթին մէջ կը
տեսնուի:

Արովհետեւ աս մզկիթին մէջ քրիստոնեայ մը ոտք
չիկրնար կոխել՝ անոր համար միայն ի լոյս դիտենք
թէ Մէհմետին տապանը մեծ մզկիթին մէջ՝ մար-
մորէ սիւներու վրայ դրուած, ոսկեման կտաւէ վրա-
նով մը ծածկուած, բոլորալէքը մշտավառ լապտեր-

ներով ու քովի պատերն ոսկեզօծած արծաթի թի-
թեղներով դրուադած անկիւն մը կը կենայ :

Կարաւաններն առ գերեզմանը կու գան յարգու-
թիւննին ընելու համար : Կարաւանը հասնելուն պէս՝
Տէվրիշներն որոնց պաշտօնն է մզկիթին հոգ տա-
նիլ, նոյնը կը դիմաւորեն : Պանդուխտներն ուրախու-
թեան ու ցնծութեան աղաղակներով եւ ի պատիւ
Մարգարէին նուազած երգերով մզկիթը կը թնդա-
ցընեն : Անկից ետքը ալ մինչեւ կարաւանին ճամբայ
ելլելը տօնի եւ ուրախութեան ու ցնծութեան օրեր
ետեւէ ետեւ կը յաջորդեն :

Կարաւանին դարձին օրը պանդուխտները կը ժող-
վին ու Ղուրանէն բարձրաձայն երգեր երգելով՝
ճամբայ կ'ելլեն : Դառնալու ատեն ճամբան պանդխ-
տաց աղգականները կամ բարեկամները կարաւանին
անցնելն իմանալով՝ առջեւնին կ'ելլեն կը դիմաւորեն,
ու զովացուցիչ բան մը կը հրամցընեն : Ընդհանրա-
պէս պանդխտաց դառնալու ատեն ամէն մահմետա-
կան պատիւ կը համարի իրեն անոնց իր քաղքին մէ-
ջէն կամ տանն առջեւէն անցնելու ժամանակ բան
մը հրամցընել : Թէպէտ ամէն տեղ ասոնց այսպէս
պատիւ կ'ըլլայ՝ բայց ամենէն աւելի կարաւանը դառ-
նալէն ետքը պանդուխտք իրենց քաղաքացիներէն
ուրախակցութիւններ կ'ընդունին : Անկէ ետեւ կը
սկսին ան արտօնութիւնները վայելել՝ զորոնք Տաճ-
կաց կրօնը Մէհմէտի գերեզմանին ուխտի դացողին
կը շնորհէ : Աս արտօնութեանց ամենէն մեծն ու
պանդխտաց ալ աւելի հաճոյականն ան է՝ որ Օսմա-
նեան իրաւանց համեմատ՝ բրած յանցանքներնուն
համար արդիւնաւորած պատիժնին բոլորովին կը նե-
րուի : Մէքքէի ուխտագնացութիւնն՝ ամէն յանցա-
նաց համար եղած դատաստանական խուզարկութե-
նէ ու քննութենէ կ'ազատէ :

Բայց առ արտօնութիւնները չէ թէ միայն Մէք-

ԱՐԵՒԵԼ · ՅԻՇԱՏ ·

քէի պանդուխտներուն՝ հապա նաեւ Օսմանեանց
Թագաւորին ընծաները տանող ուղտին կը շնորհուի,
եւ անկից վերջը իբրեւ հասարակ անասուն չի գոր-
ծածուիր, հապա իբրեւ Մէհմետին նուիրեալ կը
համարուի: Ուղտն աս պատուոյն հասնելէն ետքը՝
հասարակաց գործքերէն եւ մարդկան ծառայելէն ա-
զատ կ'ըլլայ, ու բնակութեան համար պղտի խուղ
մը կը տրուի իրեն՝ ուր աղէկ կը հոգացուի ու հան-
դիստ կ'ապրի:

Մէկ քանի տարի յառաջ՝ Մէք.քէի կարաւանին
առթովը Էօղպէք-Թաթարաց Թագաւորը տեսանք՝
որ հալէպէն անցաւ Մարգարէին գերեզմանն երթա-
լու, միտքը դնելով որ հոն քաշուած սոսկական
կեանք մ'անցընէ: Նոյն խեղճ Թագաւորն աս դժ-
բախտութիւնն ունեցաւ՝ որ ժողովուրդն իրեն դէմ
ելաւ՝ իր որդւոյն առաջնորդութեամբ, որն որ զհայրն
աթոռէն վար առաւ ու ինք Թագաւոր նստաւ: Ա-
սոր վրայ ան անգթութիւնն ալ աւելցուց՝ որ հօրն
աչուրներն հանել տուաւ, որպէս զի նորէն աթոռը
ձեռք ձգելու յոյս չունենայ: Ուստի աս խեղճ իշ-
խանը տեսանք որ ձիու վրայ նստած, աչուրները կա-
պած ու 50 տիգաւոր եւ աղեղնաւոր պահապաններէ
շրջապատած ու պաշարուած՝ կարաւանին հետ կ'եր-
թար: Աս տխուր տեսիլն ամէն զինքը տեսնողներուն
աչքէն արցունք կը բերէր: Ետքը լսեցինք թէ Աս-
տուած աս դժբախտ հօր կրած անիրաւութեան
վրէժխնդիր եղեր է՝ անգութ ու վայրենացած որդին
պատժելով, որն որ ողորմելի վիճակի մը մէջ մեռնե-
լով՝ հպատակները դարձեալ օրինաւոր Թագաւորին
գիմեր ու զինքը նորէն աթոռը նստեցուցեր են, եւ
յառաջուրնէ աւելի մեծ հպատակութիւն ցուցուցեր
են իրեն:

Էօղպէքները՝ Պարսից սահմանակից Թաթարաց
ցեղ մըն են. ասոնք իրարմէ անկախ չորս Թագա-

ւորներէ կը կառավարուին : Ասոնց մէջ ամենէն հզօ-
րագոյնը Պալէի (Բակտրիայի) Թագաւորն է, եր-
կրորդը՝ Ղովարեսմեանց կամ Ուրղանաց Թագաւորը,
երրորդը՝ Խաքարի, իսկ չորրորդը՝ Քիթարի Թագա-
ւորը : Էօզպէքներուն հագուստը Մոնկոլներուն հետ
նոյն է : Զէնքերնին միայն նետ ու փքին է, անոր
համար զարմանալի կորովածգութիւն կամ նշան առ-
նելու յաջողակութիւն մ'ունին : Բնութեամբ քաղ-
ցրաբարոյ ու մարդասէր են . ամէն տեսակ դաւանանք
ունեցող մարդկան հետ սիրով են ու աղէկ կը վա-
րուին : Երկիրնին գեղեցիկ ու արգաւանդ է, եւ ա-
մէն բան ինչ որ բնակչաց ապրուստին ու հագուստին
կրնայ ծառայել՝ առատութեամբ կը մատակարարէ :
Էօզպէքները՝ Պարսից եւ ուրիշ իրենց գրացի Թա-
թարաց ու նաեւ հեռու եղող Ճենաց հետ վաճա-
ռականութիւն կ'ընեն : Իրենց երկրին ու ճարտարու-
թեան երեւելի բերքերն են՝ յակինթ, գոճազմ,
զմրուխտ, բամբակ, բուրդ, կտաւ, մետաքս եւ տե-
սակ տեսակ գեղեցիկ կտաւներ ու կերպասներ . կ'ը-
սեն թէ մէկ քանի գետերու մէջ ոսկի ալ կը
գտնուի :

Արօնի նկատմամբ՝ հաւանական է թէ ասոնց նախ-
նիքն ուղղափառ հաւատքը դաւանած ըլլան : Քաղցր
բնութիւն եւ այնպիսի յատկութիւններ ունին, որ
զիրենք քրիստոնէական ճշմարիտ առաքինութեանց
կրնան տրամադրել . բայց Մահմետականաց հետ ու-
նեցած փոփոխակի հաղորդակցութեամբ՝ ըստ մեծի
մասին անոնց բարուցը նմանած ու անոնց օրէնքն
առած են :

Է. Անդիո՛ւ Կաղա՛լ: Հասանեան՛, Քեօղինացի՛ ու Նաս-
սարացի՛: Տի-րչիներն ու իրենց իրօնը:

ՀԱԼԵՊԷՆ Թրիփոլի երթալու ատեննիս՝ Հալէպէն
երկու օր հեռու հռչակաւոր Անտիօք քաղաքը տե-
սանք, զորն որ երբեմն Յուստինիանոս կայսրը Թեօ-
պոլիս անուանեց՝ որ քաղաք Աստուծոյ կը նշանակէ:
Աս փառաւոր անուան ստուգիւ արժանի էր նոյն
քաղաքը, ինչու որ Ս. Պետրոս, Առաքելոց իշխանն՝
խկզբան հոն նստաւ ու հոն առաջին հաւատացեալ-
ները կարգաւորեց եւ Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտ
ըրաւ, որոնք իրենց վարդապետին վարդապետու-
թեանցն ու խրատներուն այնպէս ճիշդ հետեւող
գտնուեցան՝ մինչեւ արժանի եղան ամենէն յառաջ
Քրիստոնեայ անուամբ կոչուելու: Նոյն քաղքին մէջ
Առաքեալք ժողովք մը գումարած են, որուն կա-
նոններուն համար Ս. Պամփիլոս վկայն կ'ըսէ թէ
Որոգինեսին մատենագարանին մէջ տեսեր է: Յով-
հան Ոսկեբերանին Անտիօքայ ժողովրդեան խօսած
բարձր քարոզներն՝ աս քաղքիս յիշատակն ի մշտն-
ջենաւորս պիտի պատուեն, որ այնպիսի Եկեղեցւոյ
Վարդապետ մ'ունենալու եւ անոր սքանչելի ու
փրկաւէտ խրատներն ընդունելու արժանի եղաւ:

Բայց նոյն իսկ աս քաղքիս ամէն աս փառաւո-
րութեանց յիշատակները պատճառ կու տան մեզի
իր հիմակուան ողորմելի ու դժբախտ վիճակին վրայ
լալու եւ ողբալու: Ան մեծ ու հոյակապ շէնքերէն
ուրիշ բան մնացած չէ՝ բայց միայն պարսպին աւե-
րակները. սակայն Աստուծոյ նախախնամութիւնը Ս.
Պետրոսի եկեղեցւոյն մատուռն անարատ պահած է՝
յիշեցընելու համար թէ արժանի եղած է երբեմն
Քրիստոսի Փոխանորդին աթոռն ըլլալու:

Աս քաղքիս գեղեցիկ ու յարմար դիրքը կը պա-
հանջէր որ բոլորովին չկորսուի ու ամայի եւ անյիշա-
տակ չըլլայ, որովհետեւ ընդարձակ դաշտավայրի մը

մէջ շինուած է, որն որ առուակներէ ոռոգանելով՝
ամէն եղանակներու մէջ արգաւանդ ու պաղաքեր կ'ըլ-
լայ: Որոնդէս գետը, որ երբեմն Անտիոքայ հարըս-
տութիւններուն գլխաւոր միջնորդներէն մէկն էր,
գեռ այսօրուան օրս քաղքին կիսաւերակ պարիսպ-
ները կը թանայ: Քաղքին անմիջապէս դիմացն եր-
կու բարձր լերինք բարձրացած կեցած են, որոնց
մէջի ձորը դիտողին աչացն հաճոյական եւ զբօսեցու-
ցիչ տեսարան մը կը բանայ:

Անտիոքի եւ Թրիփոլի մէջտեղը, Գորդոսայի՝ որ
հին ատենները Անտարատոս կ'անուանէր՝ արեւելեան
կողմը դաշտավայր մը կայ, որուն ընդարձակութիւնը
վեց միլոն լայնութիւն ու տասուերկու միլոն երկայ-
նութիւն ունի: Աս դաշտին վերջին ծայրերը պզտի
լեռներ կան, որոնց վրայ ատենօք ժողովուրդ մը կը
բնակէր՝ որ ինք զինքն Արշակունի կ'անուանէր, համ-
բաւելով թէ հռչակաւոր Արշակայ, որ Մեծին Աղե-
քսանդրի մահուանէն ետեւ Պարթեւաց պետութիւնը
հաստատեց՝ սերունդն ըլլայ: Աս ժողովուրդն՝ որ
է. դարուն մէջ Պարսից սահմաններէն ելած Բա-
բելոնի կողմերը դադլթած էր, եկեր Փիւնիկէի մէկ
կողմը պզտի տէրութիւն մը ձեւացեր է: Ասոնք ան-
մատչելի ժայռերու եւ ապառաժներու վրայ տասն
ամբոց կառուցեր են, որով իրենց դրացի ժողովրդ-
ոց ահաւոր ու զարհուրելի կ'ըլլային: Իրենց սոսկալի
աւազակութեանց ու սպանութեանց համար իրենց
առաջնորդին անուամբ, որ Հասան - Սապահ կ'անու-
անէր՝ իբրեւ ատելի անուամբ մը՝ Հասանեանք կը
կոչուին: Հասանեանք մեջերնէն իրենց գլխաւոր մը
կ'ընտրէին, որ Ծեր լերին կը կոչուէր: Նոյն ժամա-
նակի պատմութեանց մէջ աս անունս շատ համբաւ-
եալ է: Գլխաւորն աս անունը կ'առնէր նախ՝ անոր
համար վասն զի ընտրութիւնն հասարակօրէն ազ-
գին ծերերէն մէկուն կ'իյնար, եւ երկրորդ՝ որ նոյն

գլխավորներն Ալմուժ կամ Ալամուժ ըստած գղեկի մը մէջ կը բնակէին՝ որ բարձր ու անմատոյց լերան մը վրայ շինուած էր:

Հին Գաղղիացի պատմիչներն արաբերէնը թիւալ են հասկըցեր. Շէյխ՝ Ծեր, Երէց կը նշանակէ, բայց Տէր ալ կը նշանակէ: Հաւանական չէ որ Հասանեաններն աղգին ամենէն ծերն իրենց գլխավոր եւ իշխան ընտրէին. ուրեմն Տէր լերին պէտք էին թարգմանել ու չէ թէ Ծեր լերին:

Աս Լերան տեարք իրենց հպատակաց վրայ այնպիսի բացարձակ իշխանութիւն կը վարէին՝ որ եթէ հրամայուածն ամենէն վտանգաւոր գործքն ալ ըլլար, առաջին հրամայուելուն նաեւ վտանգաւ կենաց պարտաւոր էին կատարել: Ա՛րսէն թէ 1231ին Լուդովիկոս Պաւիէրացին սպաննողներն ասոնք ըլլան, եւ թէ Ս. Լուդովիկոսն ալ մեռցընելու ետեւէ ինկած ըլլան: Ժուէնվիլի իշխանն՝ որ Ս. Լուդովիկոսի վարքը գրած է՝ ասոր վրայ բան մը չիսօսիր. մանաւանդ ընդ հակառակն կը կարծէ թէ ասոնց գլխավորը 1252ին Ս. Թագաւորին ընծաներ խաւրած ըլլայ:

Հասանեանց կրօնը մահմետական էր. բայց աս կրօնին այնչափ քիչ կապուած էին՝ որ Տաճարականաց իրենք զիրենք պատրաստ ցուցուցին քրիստոնէական կրօնն ընդունելու՝ միայն թէ անոնց վճարելու տուրքէն ազատ ըլլան: Տաճարականք աս պայմանը մերժեցին, եւ աս մերժումը, կ'ըսէ Գուլիէլմոս Տիւրացին, Երուսաղեմի Թագաւորութեան կործանման պատճառ եղաւ:

Բայց զարմանալին ան է որ այսպիսի ահարկու եւ աւաղակաբարոյ աղգ մը 400 տարւան չափ դիմացեր մնացեր է: Առաջին անգամ 1257ին Թաթարները ձեռք զարկին իրենց Ալան կամ Հալոէն Թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ աս վտանգաւոր դրացիներուն ձեռքէն շրջակայ տեղուանքն ազատելու եւ ապա-

հովցրնելու, ու յաջողութեամբ ալ գլուխ հանեցին՝ գլխաւորնին սպաննելով եւ ժողովուրդն ալ նուաճելով :

Հիմայ հոստեղուանքս նոյն անուամբ ժողովուրդ չենք ճանչնար. բայց կարելի է թէ քեսպինացիք, որոնք Թրիփոլիէն երկու օր հեռու լերանց վրայ կը բնակին, ու Նասսարացիք (Նազարացիք կամ Նազովրացիք) որոնք դէպ ի ծովակողմը դաշտի վրայ կը բնակին, Հասանեանց սերրնդոց յաջորդութիւնն ըլլան. որովհետեւ ասոնց բնակութիւնն ալ նոյն տեղերը կ'իյնայ, եւ ասկից զատ ալ թէ քեսպինացւոց ու թէ Նազարացւոց դաւանած կրօնը՝ Հասանեանց ունեցած կրօնին շատ նմանութիւն ունի :

Քեսպինացիներն ու Նազարացիները մէկանց իբրեւ մէկ ազգ կը մտածուին. բայց զատ զատ տեղ բնակելնուն համար զատ ալ անուն առած են : Լեռնաբնակներն իրենց քեսպիէ դաւառին անունէն՝ քեսպինացի կ'անուանին. իսկ դաշտաբնակք Նազարացի կը կոչուին, որ գէշ ու մոլար քրիստոնեայ կը նշանակէ : Իրօք ալ աս երկու ցեղին կրօնը՝ քրիստոնէութենէ ու մահմետականութենէ բաղադրած բան մըն է, որով մեր ուղղափառ կրօնին խորհուրդներուն վրայ խորթ ու արտառոց գաղափարներ ունին : Աս աղանդին վարդապետները՝ Շէյխ կը կոչուին, որոնք ժողովրդեան իրենց յիմարական երեւակայութիւններն ու խելքերնուն փշածը կը քարոզեն : Օրինակի աղա՛գաւ կը սորվեցընեն թէ Աստուած շատ անգամ մարմնացաւ, եւ չէ թէ միայն Քրիստոսի՝ հապա նա եւ Աբրահամու, Մովսիսի եւ ուրիշ հին կտակարանաց երեւելի անձանց վրայ մարմնով երեւցաւ : Ասկից զատ՝ Մէհմետին ալ նոյն պատիւը կ'ընծայեն : Դարձեալ կը համարին որ Քրիստոսի պատիւ մը կ'ընեն՝ հաստատելով թէ ինք անձամբ խաչին վրայ մեռած չէ՝ ինչպէս քրիստոնեայք կը դաւանին, հա-

պա իրեն տեղն ուրիշ մէկը փոխանակած ըլլայ՝ որ մեռնի։ Նմանապէս կը զրուցեն թէ Մէհմետ պատուիրած ըլլայ որ իրեն համար պատրաստուած դերեղմանին մէջ ուրիշի մը մարմինը դրուի։ Դարձեալ հոգեփոխութիւն ալ կ'ընդունին, եւ կ'ըսեն որ մի եւ նոյն հոգին մինչեւ եօթանասուն անգամ մէկ մարմնէ ուրիշ մարմին կ'անցնի, միայն աս տարբերութեամբ որ առաքինի մարդուն հոգին՝ իր մարմնէն կատարելագոյն մարմնոյ մը կ'երթայ, իսկ չար մարդուն հոգին՝ դարշելի եւ պիղծ անասնոյ մը մարմին կ'անցնի։

Քրիստոնէութենէ ասոնք հաղորդութիւնն ալ առած են՝ բայց շատ այլանդակութեամբ կը գործածեն, որովհետեւ գինւով ու կտոր մը մսով կը կատարեն։ Աս հաղորդութեան՝ կանայք եւ տղաք մերժելով՝ միայն արք մասնակից կ'ըլլան, եւ ան ալ ծածուկ տեղ մը մէկտեղ ժողովելով կը կատարուի։ Մեր տօներէն ալ մէկ քանին կը կատարեն, ինչպէս Ծննդեան, Թլփատութեան, Աստուածայայտնութեան, Ծաղկազարդի, Զատիի ու Առաքելոց եւ Սրբոց քանի մը տօները։ Աղօթք ըրած ատեննին արեւուն կը դառնան. ասկից առիթ առնելով կարծուած է թէ ասոնք արեւապաշտ եղած ըլլան. բայց ասիկա հիմ չունի։ Ասոնց ուրիշ շատ սովորութիւնները զանց կ'առնեմ պատմելու. ինչու որ անճոռնի ու այլանդակ բաներ են։ Այսու ամենայնիւ ասոնց սաստիկ յարած կապուած են, համադրուած ըլլալով թէ իրենց կրօնքը Մարոնիդներուն դաւանած կրօնքէն վար չիմնար, վասն զի անոնց քանի մը գործնական բաներն իրենք ալ կը պահեն։

Ամէն ատեն ամէն ժամանակ փորձը մեզի սորվեցուց որ եթէ մէյ մը ուղղափառ հաւատոյ կանոնը թող տրուելու ըլլայ, զորն որ մեզի մեր Փրկիչը փրկութեան ճամբուն մէջ անախալ յառաջանալու համար տուաւ,

այնուհետեւ մարդ այնչափ այլեւայլ մոլորութեանց մէջ կրնայ իյնալ՝ որչափ մարդկային միտքը զանազան մտածելու եղանակներ ունի։ Աս բանս Ս. Պօղոս առաքեալ ալ կ'ուզէր Հռոմայեցւոց իմացընել, ըսելով թէ Անոնք՝ որ իրենք զիրենք իմաստուն ու աամկէն վեր կը սեպեն, իրենց ընդունայն խորհրդոց մէջ կորսուած են, եւ թէ իրենց անզգայ միտքն Աստուծոյ պատժովն այսինքն ահագին կուրութեամբ մը բռնուած է։ Այսպիսի դժբախտութիւն չէ թէ միայն կարողութիւն ունեցող անձանց կը պատահի, որոնք հաւատոյ նիւթերուն մէջ միայն իրենց մտաց առաջնորդութեան կ'ուզեն հետեւիլ, այլ նաեւ այնպիսի տգիտաց՝ որոնք կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ, մեր հասարակաց մօրը, ձայնին անսալու տեղ՝ իրենք զիրենք սուտ եւ Եկեղեցիէն հերքուած առաջնորդաց կառավարութեան ձեռք կը թողուն, որով մէկ մոլորութենէ ուրիշ մոլորութիւն կը կործանին։

Երջականերն ուրիշ լեռնաբնակ ազգ մ'ալ կայ՝ Տիւրքի անուամբ, որուն ո՛չ սկիզբն ու ո՛չ կրօնը յայտնի է։ Աս ազգը կը բնակի Լիբանան լեռանց մէկ մասին վրայ, նոյնպէս Սայտայէն եւ Պալպէքէն անդին եղած լեռները, Ճէպպիլի եւ Թրիփուլի կողմերը, եւ իր բնակութիւնը մինչեւ Եգիպտոս կը տարածուի։ Թէ որ մէկն աս ժողովրդեան իրենց պատմութեան սկիզբը հարցընէ, պատասխան կու տան թէ իրենց նախնիքը 1099ին Կոթֆրիտ տը Պուլէոն դքսին Ս. Երկիրն արշաւելու ատեն անոր ընկերացողներն էին. ետքէն Խաչակիրք Երուսաղէմը ձեռքերնէն կորսընցընելէն վերջը՝ Տաճկաց ձեռքէն ազատելու համար լեռները քաշուեր են, որովհետեւ ասոնք ամէն տեղէն զիրենք կը հալածէին՝ քրիստոնէութեան մնացորդները ջարդելու եւ բոլորովին ջնջելու համար, որուն անունն անգամ իրենց ատելի եղած էր։

Քանի մը պատմիչք ասոնց ուրիշ սկիզբ մը կուտան, եւ կը համարին թէ խաչակրաց ատենները Տրէօյի կոմս մը Սուլթան Սալատինէն յաղթուելով՝ իր զինուորները լերանց վրայ փախած ամրացած ըլլան, ետքէն բազմանալով ու բնակութիւննին հոն հաստատուելով՝ Տրէօյի կոմսին անուամբ Տրիւղէք կամ Տիւրղէք կոչուած ըլլան:

Իսկ որովհետեւ յայտնի է թէ աս ազգս արդէն խաչակրաց ժամանակներէն յառաջ նոյն կողմերը կը բնակէր եւ Տիւրղի կը կոչուէր, ուրեմն թէ իրենց եւ թէ յիշեալ պատմագրաց ըսածը տեղի չունի: Եթէ իրենց գրքերուն համեմատ ուզենք դատաստան ընել՝ հաւանական է թէ իրենց Տիւրղի անունն արաբերէն Տէրշ բառին խանգարումն եղած ըլլայ, որ կարան կամ գլխու դանդին երկու գլխաւոր ասկրներն իրարու հետ միացընող ու կապող գիծը կը նշանակէ, որոնցմէ մարդուս գլխոյն սկաւառակը կազմուած է: Ասան զի կը տեսնենք որ աս ազգիս գրուածոց հեղինակները շատ անգամ մարդուս գլխոյն երկու գլխաւոր մասանց մէջ եղած կատարեալ միութիւնն՝ ազգին մէջ միշտ տիրելու միութեան հետ կը համեմատեն: Որովհետեւ իրենց մատենագիրներն աս համեմատութեամբ ուզեցին իրենց ժողովրդեան մօտց մէջ տողորել թէ ինչպէս որ մարդկան կենաց պահպանութիւնն իրենց գլխոյն սկաւառակին երկու մասանց մէջ եղած սերտ միաւորութենէն կախուած է, այսպէս ալ Տիւրղի ազգին մշտնջենաւորութիւնն ու չջնջուիլը՝ բոլոր անդամոց իրարու հետ կատարեալ միութենէն կախուած է, եւ ասով ուզեցին ազգերնին յորդորել որ միշտ ամենքը մէկտեղ ըլլան ու միաբան թշնամեաց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն: Արդ աս համեմատութիւնս, որ իրենց գրուածոց մէջ յաճախ անգամ յառաջ կու գայ, առջեւնիս ունենալով՝ կրնանք

Հաստատել որ աս արաբերէն Տէրչ բառէն, որ, ինչ-
պէս ըսինք, կար կամ կարան այս ինքն գանգին կամ
դիտուն ոսկերաց կարուածքի մը նման իրարու մէջ
անցնելով սերտիւ միաւորող գիծը կամ կապը կը
նշանակէ, ելած ըլլայ աս աղգին Տիւրզի անունը,
կամ նոյն բառին յոգնակիէն որ Տիւրչ կ'ըլլայ եւ
միութիւնն ու միաձեւութիւնը պահող կը նշանա-
կէ. ուստի խանգարմամբ Տրիւզի կամ Տիւրզի եղած
է, որով հիմայ աս ժողովուրդը կ'անուանուի:

Տիւրզիները մինչեւ ցայսօր Եգիպտոսի սուլթան-
ներէն մէկն իրենց օրէնսդիր կը ճանչնան, զորն որ
Մէվլանա Էլ-Հաքէմ Պիէմրիլաճ կ'անուանեն, այս
ինքն Էլ-Հաքէմ Պիէմրիլաճ մեր տէրը: Ասիկա
Քրիստոսի 996 իսկ Տաճկաց 386 թուականին սկսաւ
թագաւորել: Էլ-Հաքիմ Պիէմրիլաճին աշկերտները
զինքն իրենց թագաւոր կը ճանչնային, ու մեծարա-
նաց համար առջեւը ծնկի վրայ կ'երեւային:

Տիւրզիներուն կրօնքը՝ կէս մը իրենց քրիստոնէու-
թեան ատենէն պահած եւ կէս մ'ալ Մահմետական-
ներէն կամ վաճառականութեան եւ կամ անոնց
բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը վաստակելու
պատճառաւ առած սովորութիւններէ ու արարողու-
թիւններէ բաղադրած խառնուրդ մըն է: Ասոնք ի-
րենց օրէնսդրին մատեանը մեծ յարգութեամբ կը
պահեն: Աս գիրքս, որմէ օրինակ մը Փարիզի ար-
քունի մատենադարանին մէջ կը գտնուի, նամակի
ձեւով երեք հատած բաժնուած է: Տիւրզիք կը
համարին թէ ասոնց մէջ իրենց կրօնին ամէն գաղ-
տնիքներն ու խորհուրդները բովանդակուած ըլլան:

Տիւրզիներն աս օրէնսդրէն զատ Համզէ անուամբ
ուրիշ երկրորդ օրէնսդիր մ'ալ կը ճանչնան, որն որ
առաջնոյն աշակերտն էր: Ասիկա իրենց երեք օրի-
նաց գիրք շինած է. աս օրէնքներէն մէկը Տիւրզի-
ներուն կ'արգելէ որ աս գրքերն ամենեւին օտարա-

կանի մը ձեռք չտան. եւ գուցէ ասիկա ըլլայ նոյն գրքերը գետնի տակ պահելնուն պատճառը, զորոնք միայն ուրբաթ օրերն, որ իրենց մէկտեղ գալու եւ ժողովելու օրն է, դուրս կը հանեն, եւ հրապարակաւ ժողովրդեան առջեւ կը կարդան:

Տիւրղիներուն մէջ կանայք կրօնական բաները գիտնալու մէջ արանցմէ աւելի տեղեակ կը համարուին, անոր համար ալ էրիկ մարդիկներէն աւելի վերնագունութիւն մ'ունին, եւ յաջորդութեամբ իրարու կ'աւանդեն իրենց երկու օրէնսդրաց գրքերուն մեկնութիւնը, բայց միշտ գաղտնութեան կնքով, զորն որ այնպէս խիստ կը պահեն՝ որ մինչեւ հիմայ միայն այսչափս կրցանք իմանալ թէ աս գրքերուն բովանդակածն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այլանդակ առականերու եւ առասպելական պատմութեանց կոյտ մը, որոնցմով աս ազգին միտքն այնչափ տոգորուած ու լեցուած է:

Տիւրղիներն երկու գլխաւոր մաս կը բաժնուին. առաջին կարգին վերաբերողներն արաբացի բառով Ի-ֆ-ա-լ-ա այսինքն Իմաստունք, Հոգեկրօնք կամ Հոգեւորք կ'անուանին, իսկ երկրորդ դասին մէջ եղողները՝ Ճի-հի-լ կամ Տգէտք կը կոչուին: Իմաստունք Տգէտներէն ասով կ'որոշուին որ առհասարակ թոյրաթուխ (մութ գունով) զգեստ մը կը հագնին, եւ մէջքերնին դաշոյն եւ կամ ուրիշ զէնք մը չեն կրեր, հապա կը համարին թէ աւելի իրենց կարգաւորեալ կենօք մէկալներէն կը տարբերին: Հրապարակական տեղեր շատ քիչ կ'երեւան. աշխարհիս զուարճութիւններէն հեռանալու համար՝ անձաւներու մէջ իբրեւ խուղերու եւ միայնարաններու մէջ կը քաշուին. խիստ սակաւապիտութեամբ կ'ապրին, ուրիշներուն բանն առնելու կը խորշին, այնպէս որ ինչ որ իրենց տրուի՝ կը հրաժարին ու չեն ընդունիր, վախճալով որ չըլլայ թէ ան իրենց բերուած

ընծաներն՝ ապօրինաւոր եղանակաւ ստացուած ըլ-
լան: Անոր համար ալ գեղացւոց եւ մշակաց բե-
րածներն աւելի սիրով կ'ընդունին քան թէ հա-
րուստներունը, մտքերնին գնելով թէ գեղացւոց
տուածն՝ իրենց ճակատին քրտամքն ստացած բաներ
են: Ասոնք Ղուրանին ալ հետեւելով՝ կը թլփա-
տուին, Ռամազանի պահքը կը պահեն, խոզենի
չեն ուտեր, եւ Տաճկաց ուրիշ կրօնական աւան-
դութեանց ետեւէն կ'երթան:

Իսկ ճիշդ-լ կամ Տգէտք կոչուածներն՝ Ի-գա-
լայից բնկերութեան մէջ ամենեւին չեն տեսնուիր:
Գաւառած կրօնքներնուն վարդապետութիւններն ա-
մենեւին չեն գիտեր, ուստի կրնայ ըսուիլ որ բոլոր-
վին անկրօն են, եւ հետեւապէս լի անառակու-
թեամբ կեանք մը կ'անցընեն՝ որն որ իրենց թոյլ
տուեալ կը համարին: Եւ կարծեն թէ իրենց Պիէմր-
իլլահ օրէնսդրին պատուոյն ըրած քանի մը աղօթք-
ներով, եւ աղօթքներնուն մէջ Հոգեւորներուն
աղօթքին ձեւը գործածելով՝ ամէն պարտքերնին
կատարած կ'ըլլան: Աղօթքի ձեւերնին աս արաբե-
րէն խօսքերն են. Մա ֆէ Իլահ Իլլա Էս- . այս ինքն
Ձիք ոք Աստուած՝ բայց ի նմանէ, որն որ միանգա-
մայն իրենց հանգանակը կամ հաւատոյ դաւանու-
թեան ձեւն է: Նոյն աղօթքը յաճախ կը կրկնեն,
բայց մանաւանդ Պիէմրիլլահին արձանին առջեւ ի-
րենց կրօնական պաշտամունքը կատարած ատեննին:

Տիւրզիներուն բոլոր բնակութեանց մէջ միայն
երկու գեղ կայ՝ ուր իրենց մեծ օրէնսդրին արձանը
կը պահուի: Աս արձանն իրենց օրինաց նայելով՝
ոսկիէ կամ արծաթէ պէտք է որ ըլլայ, զորն որ
փայտէ արկղի մը մէջ կը պահեն, ու միայն մեծ
հանդիսութեանց ատեն՝ իրեն ուխտեր ընելու եւ
աղաչանքնին մատուցանելու համար դուրս կը հա-
նեն. արձանին խօսած ատեննին՝ կարծեն թէ նոյն

իսկ Աստուծոյ կը խօսին, ան աստիճանի աս կուռ-
քը կը պատուեն: Արձանները կամ կուռքերը գըտ-
նուած գեղերը՝ Պաճէլին ու Քրէտիս կը կոչուին,
որոնք լերանց վրայ շինուած են ու Տիւրզիներուն
գլխաւորներն հոն կը նստին:

Ը. Սարեփնա, Տիւրոս, Ատէա, Կեօարիա, Եֆֆա (Յոդ-
պէ) ու Ռամա (Արեմաիէ)՝ քաղաքները*:

ՍԱՏՏԱ (Սիդոն) Փիւնիկիի ծովեզերեայ քաղաքը
նաւ մտանք՝ Սուրբ երկիր երթալու: Բայց նախ նաւ-
ահանգստէն ելլելու համար՝ պէտք եղաւ որ մեծ
ճիգ ու փորձեր ընենք. որովհետեւ հակառակ հո-
վերն ամէն անգամ որ անկէ պիտ'որ ելլէինք՝ կը
ստիպէին զմեզ նորէն ետ դառնալու: Աերջապէս
1713ին Ապրիլի 7ին բաւական ուխտաւոր ընկերներով
նաւերնուս առագաստները յաջող հովերուն բացինք:
Աս չուն իմ առաջուան ուրախութիւնս կը կրկնա-
պատկէր՝ երբ որ հասնելու նպատակիս ճամբուն վրայ
զիս կը տեսնէի: Արդ Սայտայի նաւահանգիստը թող
տալով՝ Սարեփիթա եւ Տիւրոս քաղաքներուն ու Սպի-
տակ գլուխ ըսուած հրուանդանին քովէն անցանք:

Սարեփիթա, որն որ երբեմն ծովեզերեայ նաւա-
հանգստով մեծ քաղաք էր, հիմա մշակուած դաշտ
մըն է. դէպ ի Տիւրոս տանելու իր մեծ ճամբաներն
ալ բոլորովին աւրուած են. միայն անկարգ սալայա-
տակն ու քանի մը տանց աւերակներու մնացորդները,
զորոնք ժամանակը դեռ չէ կրցեր բոլորովին ջնջել,
անոր յառաջագոյն երեւելի քաղաք ըլլալը կը յի-
շեցընեն: Կը կարծուի որ հին ժամանակներն աս
քաղաքս երկաթով ու պղնձով երեւելի վաճառա-
կանութիւն կ'ընէր, որովհետեւ արդէն Սարեփիթա

* Աս ու յաջորդ չորս հատուածները՝ Հ. Ներէին առ Հ.
Ֆլէօրիոյ գրած նամակէն է, որն որ շատ անգամ յի-
շուած հաւաքման Ա. Հատորին մէջն է. եր. 374—451:

երկաթ ու պղինձ նշանակող երկու բառերու բաղա-
դրութիւն մըն է . բայց հիմա հոս այսպիսի մետաղնե-
րու եւ ոչ հետքը կը նշմարուի : Աս քաղաքս Սի-
դոն քաղքին անմիջական իշխանութեան տակ ըլլա-
լուն՝ Գ . Թագաւորութեանց գրքին մէջ Սարեփթա
Սիդոնացւոց կը կոչուի :

Հին Սարեփթայէն քանի մը քայլ անդին ծովե-
զեր քով պզտիկ մզկիթ մը կայ . տեղացի Տաճիկ-
ներն ու քրիստոնեաները կը կարծեն որ ասիկա՝ Գ .
Թագաւորութեանց ժէ . Գլխոյն մէջ պատմուած
Եղիա մարգարէին երկու երեւելի հրաշքներուն , այս
ինքն՝ իրեն բնակութիւն տուող այրւոյն քանի մը
կաթիլ եղն ու ամի մ'ալիւրը բազմացընելուն եւ
նոյն այրւոյն որդին յարուցանելուն տեղն ըլլայ : —
Ս . Հերոնիմոս Սրբուհի Պաւղային դամբանագրին մէջ
կ'ըսէ թէ երբ որ անիկա սուրբ տեղեաց այցելու-
թեան կ'ելլէր՝ իր բնակութիւնն աս այրւոյն փոքրիկ
խցկան մէջ կ'ընէր , որն որ Սարեփթայի նաւահանգրս-
տին մօտ ու միանգամայն Եղիա մարգարէին երբեմն
օթեւան եղած էր :

Սարեփթայէն գրեթէ մէկ մղոն հեռու՝ ժայռերու
երկայն շղթայ մը կը տեսնուի , որոնց մէջ հինգ վեց
ոտք խորութեամբ խաչաձեւ փոսեր բացուած են .
իսկ մուտքերնին երկու քառակուսի ոտքէն քիչ մ'ա-
ւելի է : Բայց թէ ասիկա ինչ քանի համար շինուած
է՝ յայտնի չէ : Տեղացիք կը կարծեն թէ ասոնք հին
անապատականները շինած են , որպէս զի աս գե-
րեզմաններուն մէջ քաշուած՝ գիշեր ցորեկ մահեր-
նին մտածեն : Բայց ես ուրիշներուն կարծիքին աւելի
կը հաւանիմ , որոնք կ'ըսեն թէ աս փոսերը Սարեփ-
թայի նշանաւոր անձանց շիրիմներն են : Ինչ որ է նէ ,
հիմա աս խրճիթները կամ շիրիմներն՝ Ասնունի այրք
կը կոչուին : Աս այրերէն անդին մինչուկ Եղեւթերոս
կամ Ազատ գետ՝ մտադրութեան արժանի բան մը

չկայ: Իսկ Եղեւթերոս գետին համար կ'ըսուի թէ իր աղբերակունքը Լիբանան լեռանց մէջ ըլլայ, եւ Իտուրիայէն ու Գալիլեայէն անցնելով՝ Սարեփթա ու Տիւրոս քաղաքներուն մէջտեղը՝ Փիւնիկաստանի ծովը կը թափի: Ասոր համար է որ այսօրուան օրս աս գետոյն Գասսամ կամ Գասէմիէ (բաժանող) անունը կու տան: Գետը լեռանց ստորոտն այլ եւ այլ պտոյտներ ընելուն՝ սաստիկ սրընթաց է. նմանապէս տարւոյն քանի մ'որոշ ժամանակներն առատ կրայի որս ունենալուն համար խիստ համբաւաւոր է: Բայց Եղեւթերոս գետը Մակաբայեցւոց առջի գրքին մէջ եղած յիշատակութեամբն՝ աւելի հռչակաւոր կ'ըլլայ, ուր կը պատմուի թէ երեւելին Յովնաթան Յուդայ Մակաբէին եղբայրը Պաղոմէոս թագաւորն արքայաւայել շքով մինչեւ Եղեւթերոս գետ անձամբ յուղարկաւորեց: Նոյնպէս նոյն գրքին մէջ կը կարդանք որ Յովնաթան Գեմեարին զօրքը մինչեւ ասոր գետափը քշեց, որոնք գետն անցնելով միայն կըրցան մահուրնէ պրծիլ:

Աս գետէն երեք չորս մղոն ու Սայտայէն ինը տասը մղոն հեռու՝ նոյն գծին վրայ Տիւրոս քաղաքը կայ, որն որ երբեմն, կ'ըսէ Եղեկիէլ, այնպէս ամբարտաւան ու գոռող էր, որ քաղաքացիք իրենք զիրենք աշխարհքին ուրիշ մասերուն օրէնք տալու ծնած կը կարծէին: Քաղաքն այնպէս հարուստ էր, որ ոսկին ու արծաթն իրեն հողի պէս հասարակ բաներ էին. տան շէնքերն այնպէս փառաւոր՝ որ իւրաքանչիւրը մէյմէկ պալատ կը նմանէին. եւ վերջապէս Պարսից, Լիբէացւոց ու Լիւգացւոց ամենաքաջ զինուորներէն կազմած բանակովն այնպէս ահաւոր էր՝ որ օտարազգիներուն առջին անպարտելի կը համարուէր:

Ստոյգ է մարգարէին պատմածին պէս Տիւրոս քաղաքն ան փառաւորութեան մէջ տեսնելու յոյս չունէի, բայց գոնէ իր հին պայծառութենէն մնա-

ցորդ մը նշմարելու կը սպասէի : Սակայն յոյսս պարապ ելաւ, որովհետեւ ուրիշ բան չտեսայ՝ բայց եթէ հարթյառակ աւերակ մը, եւ ճշդիւ խօսելու համար՝ միայն Տիւրոս քաղաքին ոչնչացումը տեսայ, ինչպէս որ Եղեկիէլ մարգարէն ալ յառաջուրնէ գուշակած էր : Հիմա հոս ասդին անդին ցրուած, խտով ու աւազով ծածկուած քանի մը քարերու կոյտէն, եւ աղքատ ու օրուան կերակրոյ կարօտ Արաբացւոց եօթն ութը խրճիթներէն զատ՝ ուրիշ բան չիտեսնուիր : Փութ տեղ Արագինէսի շիրմին հետքը կը փնտռէի հոս, որուն համար կ'ըսուի թէ մինչուկ ԺԱ. դար կեցած ըլլայ : Այսպէս պատժեց Աստուած աս ամբարտաւան ու հպարտ քաղաքն՝ իր մեծ յաջողութիւնները չարաչար գործածելուն համար. եւ ասով ուզեց միանգամայն մարդկան սորվեցընել թէ որչափ վտանգաւոր են մեծամեծ ու հաստատուն յաջողութիւնները :

Քանի մը հեղինակներ կ'ուզեն հաստատել որ գրելու, ծիրանեգոյն ներկելու եւ նաւարկելու արուեստն առջի գտնողները Տիւրացիք եղած ըլլան : Սակայն եթէ ծիրանեգոյն ներկելու եւ նաւարկութեան արուեստը գտնողներն իրենք ալ չեն նէ՝ դէթ առջի գործածողներն ու կատարելագործողներն իրենք են, մանաւանդ որ նաւարկութիւնն իրենց վաճառակաւ նութեան ու Տիւրոս քաղաքն հարրստոյրնելու միակ միջոցն էր. նմանապէս դրից կողմանէ ալ խիստ յարմար էր, վասն զի Տիւրոս քաղաքը, ինչպէս Եղեկիէլ կ'ըսէ, ծովուն սրտին մէջն էր. այս ինքն չորս կողմը ծովէն պաշարուած եւ ցամաքէն երկու հարիւր քայլ հեռացած : Բայց Մեծն Աղեքսանդր, ինչպէս որ ամենուն ծանօթ է, Տիւրոսին առումը դիւրինցընելու համար՝ քաղաքը թմբով մը ցամաքին հետ կապեց, եւ այսպէսով կղզին՝ թերակղզի ըրաւ :

Տիւրոսէն մէկ մղոն հեռու՝ հնութենէ մնացած

ամենագեղեցիկ ու շատ հին յիշատակարաններէն մէկը կը տեսնենք. ասիկա Սողոմոնի աղբիւրն է, որն որ ասանկ կ'ըսուի չէ թէ որ Սողոմոն շինել տուեր է, վասն զի ասիկա յայտնի չի գիտցուիր, հապա իր երգերգոց գրքին մէջ անոր վրայ խօսելուն ու Վերանան լեռնէն խոխոջանօք իր մէջն եկած ջուրը կենդանի ջուր կոչելուն համար, Սողոմոնի աղբիւր ըսուեր է: Ես աս աղբիւրը տեսնելու պատեհ ժամանակ չունեցայ, բայց ամէն տեսնողները միաբան մի եւ նոյնը կը պատմեն ու կ'ըսեն թէ հողաբլրի նման տեսակ մը քառակուսի մեծ աշտարակի մէջտեղն է, հաստ ու կարծր եւ գեղեցիկ տաշածոյ քարերէ շինուած, որոնք այնպէս վայելուչ իրարու հետ կապուած ու ձիւթով ծեփուած են, որ տեսնողը մէկ քարէ շինուած կը կարծէ: Միանգամայն աս ալ կը զրուցեն թէ հողաբլրոյն վրայ ելելը՝ մասնաւոր շինուած շուրջ քսանուհինգ աստիճաններով շատ կը դիւրիննայ, եւ թէ աղբիւրն ու թանկիւնի ձեւ ունի՝ գրեթէ ութսուն քայլ շրջանակով. եւ միանգամայն թէ ջուրն՝ աղբեր մինչեւ մակերեւոյթը կը բարձրանայ եւ երկու կողմերէն առատութեամբ հոսելով՝ մէկ կողմը կ'երթայ աղօրիք կը դարձնէ, իսկ մէկալ կողմը՝ դաշտի մէջէն սողալէն ու անիկա պարտաւորներէն ետքը՝ Տիւրոս գացող ջրանցքներուն մէջ կը խառնուի:

Աս թերակղզիէն ելելով՝ չուերնիս դէպ ի Աքքեա շարունակեցինք, եւ Սպիտակ գլուխ ըսուած հրաւանդանն անցանք, որն որ իր անունը՝ ժայռերուն սպիտակութենէն առած է: Ասկէ անցնելու ատեննիս Աղեքսանդրի հոյակապ ճամբան տեսանք, որն որ սառուգիւ այնպիսի երեւելի աշխարհակալի մը արժանի դործք է: Աս ճամբան լեռան քարերէն շինուած ու մէջը ջրանցքի պէս փորուած է, որուն եզրները ծովուն կողմանէ փոքր պարիսպ մը կը ձեւանան: Ա-

որ երկայնութիւնը մէկ մղոնէն աւելի է, իսկ լայնութիւնը վեց կամ ութ ութ: Աղեքսանդր ասիկա Տիւրոս պաշարելու գաղտնի բանակին համար բանալ տուաւ:

Աղեքսանդրի ճամբան ու Սպիտակ գլուխն անցնելէն ետքը՝ Ա. ք. քեա քաղաքը հասանք: Ա. ք. քեա Աստուծոյ շնորհացն ապերախտ գտնուելէն զատ՝ աւաղակութիւններովն աւելի յանցաւոր եղաւ, որոնք զինքը կռապաշտութեան մէջ ալ ձգեցին: Անոր համար Աստուծոյ ձեռքէն լքեալ թողեալ՝ Սարակինոսներուն ձեռքն ինկաւ, որոնք ամէն բան սրէ ու կրակէ անցուցին: Մայր եկեղեցւոյն՝ միայն պատին մէկ մասը մնացեր է, իսկ Ս. Յովհաննէս Մկրտչին եկեղեցւոյն գմբէթին մէկ կտորը վեր բռնող քանի մը սիւներուն վրայ Ս. Կարապետին գլուխը խորելունդն քանդակած կը տեսնուի: Իսկ մարմնոցներուն կտորուանքը, կտարտած սիւներն՝ որոնք անցնող գաղտնիներուն ռաից կոխան են, Երուսաղեմի ասպետաց, Տաճարականներուն ու քրիստոնեայ իշխաններուն պաշտօնները, շքեղ զինանոցն եւ ուրիշ կործանած շէնքերը՝ քաղքին հնութեանն ու փառաւորութեանը մէյմէկ տխուր յիշատակարաններ են:

Ա. ք. քեա երբեմն այնպէս ընդարձակ քաղաք էր, որ 1191ին՝ քսան հրամանատար իշխաններ ունէր, որոնցմէ ամէն մէկն իր բաժնին մէջ կը հրամայէր: Ա. ք. քեա շատ տարիներ պատերազմի տեսարան եղաւ, շատ անգամ մէյ մը քրիստոնեայ իշխաններէ ու մէյ մը Տաճիկներէ պաշարուեցաւ, առնուեցաւ ու նորէն ձեռք ինկաւ, ուսկից իր մեծ ողորմելիութիւնը հետեւեցաւ: Բայց հիմա իր գեղեցիկ դրից, նաւահանգստին ու վաճառականութեան յարմար տեղը ըլլալուն, նմանապէս իր ամէն բնական դիւրութեանցը համար շատ վաճառականներ հոս եկան հաստատուեցան, եւ քրիստոնէական բարուց մաքրութիւնն

ու եռանդն արծարծելու համար՝ քարոզիչներ կը փնտռեն:

Ա. ք. քեայէն ելելով Պանդուխտի բերդին ու Թարթուրա քաղքին քովէն անցանք: Առջինին անանկ կոչուելուն պատճառը՝ պանդուխտներուն հոս իջնելն ու ապահովութիւն գտնելն է: Իսկ Թարթուրա առջի ատենները խիստ զօրաւոր քաղաք էր, ու Գորգորա կամ Ագորա կ'անուանուէր: Ս. Հերոնիմոս Ս. Պաւղայի դամբանագրին մէջ կ'ըսէ թէ Սրբուհին շատ անգամ աս մեծ քաղքին աւերակներուն այցելութեան կ'երթար ու անոնց վրայ խիստ կը զարմանար: Հիմա Արաբացիք հաստեղը ցորենի եւ ընդեղէնի վաճառականութիւն կ'ընեն, ու այժի բրդէ շինուած լաթով ծածկուած, եղէգէ ու կնիւնէ շինուած եւ գաւազաններով հաստատուած վրաններու տակ կը բնակին:

Աետարիա Պաղեստինացւոց քաղաքն ալ, որն որ Թարթուրայէն երեք շորս մղան հեռու է, մարդկային գործքերուն անհաստատութեան ու անկայութեան երեւելի ցոյց մըն է. իր աւազի տակ թաղուած գեղեցիկ ու խոշոր սիւները, շէնքերուն փառաւոր մնացորդները, քաղքին պարիսպը պաշտպանելու համար փորուած ու մինչուկ հիմա մնացած մեծ փոսերը, յայտնի կը ցուցնեն ան տարբերութիւնն՝ որ հիմակուանին անշքութեան ու առաջուանին պայծառութեան մէջ կայ: Բայց ասոր հին փառաւորութիւնները կէս մը Հերովդէս Ասկաղոնացւոյն փառասիրութեան պէտք է տալ, կէս մ' ալ Աետար Աւգոստոսին բարերարութեան, որն որ թող տուաւ որ Յուդայի արքունական գաւազանը հոս հաստատուն պահուի: Անոր համար քաղաքն իբրեւ թէ երախտագիտութեան համար՝ հոյակապ բարերարին անուամբ կոչուեցաւ: Ասիկա Ստրատոնի աշտարակ ըսուած քաղքին աւերակներուն վրայ շինուած էր,

որն որ Գարեհի զօրքին հրամանատարն էր, Աղեքսան-
դրին՝ յարձակմամբ քաղքին տիրելու ատենը: Բայց
առ քաղքին փառքն անմահացընողը՝ քրիստոնէական
հաւատոյ ծագած լոյսն առաջին ընդունողն ըլլալն
է, աղնուական ու առաքինի Կուռնելիոս հարիւրա-
պետին դարձովը: Գործք Առաքելոցը մեզի յայտնի
կը ցուցնէ որ Աստուած Ս. Պետրոս առաքեալն
հոս խրկեց, հեթանոսներուն մէջ առջի հաւատա-
ցելոյն մկրտութիւն տալու համար: Ս. Հերոնիմոս ալ
կ'ըսէ թէ իր ժամանակը դեռ եկեղեցի մը կար, որն
որ յառաջագոյն նոյն Կուռնելիոսին տունն էր: Աս
Կուռնելիոս հարիւրապետը Չակքէոս՝ Կեսարիա Պա-
ղեստինացւոյ առջի եպիսկոպոսին յաջորդեց, որոնք
երկուքն ալ Պետրոս առաքեալէն ձեռնադրուեցան:

Հաղիւ Կեսարիա Պաղեստինացւոյ քաղաքն աշ-
քերնէս աներեւոյթ եղաւ, անդիէն Եաֆֆա քաղա-
քը տեսանք, որն որ ըստ հնոց Յոպպէ կը կոչուի:
Բայց եբրայեցիք Եաֆֆա կը կանչէին, որն որ գե-
ղեցկութիւն ըսել է, եւ ստուգիւ իր դիւքը խիստ
սքանչելի է: Ասոր հիմակուան մնացորդները մեծ ու
բարձր բլրոյ մը վրայ են, ու մէկ կողմանէ դէպ ի
ծով, իսկ մէկալ կողմանէ մեծանիստ ու պարարտ
դաշտերու վրայ կը նային: Սալատին առ քաղաքը
կործանել տուաւ: Բայց Ս. Լուդովիկոս Գաղղիայի
թագաւորը քանի մը տարի ետքը նորէն նորոգեց:
Աս ատենս է որ սուրբ Թագաւորը սիրոյ ու մահա-
ցուման դիւցազնական գործքեր գործեց. վասն զի
երբ որ իմացաւ որ գործաւորներն՝ որոնք իրեն հրա-
մանաւր քաղաքը նորոգելու կ'աշխատէին, Տաճիկ-
ներէն սպանուեր ու անթաղ են մնացեր, արտօնօք
Ա. ք. քեայէն Յոպպէ եկաւ ու նեխեալ մարմիններն իր
առջեւը թաղել տուաւ, եւ բարի օրինակ ըլլալու հա-
մար՝ ան նեխեալ մարմիններէն մէկն իր կռնակը շալ-
կեց ու մինչեւ գերեզմանատեղին տարաւ:

Երուսաղէմ գացող ուխտաւորները նախ եւ յառաջ Յոպպէ կ'իջնան, եւ թէպէտ քաղքին դիրքը զարմանալի է, ի վերայ այսր ամենայնի ուխտաւորներուն աչքն այնչափ չիխտղտեր, որչափ ասոր նաւահանգստէն տեսնուած Սուրբ Երկիրը: Ուստի նաւէն ելածնուս պէս՝ ուխտաւորներուն բարեպաշտ սովորութեան համաձայն՝ երեսի վրայ գետինն ինկանք: Ան ատեն անմիջապէս տեղւոյն Փրանկ, Յոյն ու Հայ քրիստոնեաներն եկան իրենց ազգային ուխտաւորները տներնին ընդունելու համար: Ես մասնաւորաբար շատ սիրոյ ու մարդասիրութեան ցոյցեր ընդունեցայ Ս. Երկրին մէջ եղող Ս. Փրանկիսկոսի կարգին վանականներէն, որոնք հոս հիւրանոց մ'ունին: Աւանդութիւն մը կայ որ աս իրենց տունը Սիմոն խաղախորդին տան տեղն ըլլայ:

Յոպպէ քաղաքը Քիրամ Տիւրոսի թագաւորին՝ Սողոմոնի տաճարին շինութեան համար խրկած մայրիներն ընդունելուն համար անուանի է: Բայց աւելի եւս համբաւաւոր է հոս Յովնան մարգարէին զինքը ծով նետել տալուն ու ձկէն կլլուելուն պատճառաւ: Ասոր ատենօք ընդարձակ ու մեծ նաւահանգիստն հիմա այնպէս գոցուած է՝ որ մեծ նաւեր չիկրնար առնուլ: Նաւահանգստին կողմը ծովուն երկայնութեամբը գեղեցիկ փողոց մը կայ, ուր Երուսաղէմի ու Ռամայի որիզը, խահուէն ու աճառը կը ծախուի: Գեռ Յոպպէէն չմեկնած՝ Տաճիկ մ'եկու եւ զմեզ բարեւելով իւրաքանչիւր ուխտաւորէ տասն ու հինգ դահեկան (ղուրուշ) պահանջեց:

Յոպպէէն դէպ ի Ռամա (Ռամլա) չուեցինք՝ Սարոնի գեղեցկատեսիլ ու ընդարձակ հովիտներուն մէջէն անցնելով, որոնց գեղեցկութիւնը Ս. Գիւրքն ալ կը գովէ: Աս հովիտներն ինքնաբոյս կահաջներով (լւկներով) լի են, որոնց երփն երփն գոյները ծաղկոց մը կը ձեւացընեն. ամառը խիստ շատ ձմերուկ կը

Հասցրնեն, որոնց մէջ մինչեւ տասը լիտր կշռող կայ, եւ ասոնք ստուգիւ Պաղեստինի մէջ ամենէն ազնիւ ձմերուկներն են:

Սարոն կամ Սարոնա, ուսկից ան հովիտներն անուննին առած են, յառաջագոյն բլրոյ մը վրայ բաւական գեղեցիկ քաղաք էր, եւ անկէ ուրիշ գաւառներու վրայ կը տիրէր: Պաղեստինացւոյ Աեսաւրիայէն մինչուկ Գազա տարածեալ հովիտն ընդարձակ ու խիստ բեղմնաւոր է: Սարոնի բնակիչները Լիւդդա՝ Ս. Պետրոսին հրաշքով անդամալոյծը բժշկելը տեսնելով՝ դարձան ու քրիստոնեայ եղան:

Ռամա՝ Յուդայէն չորս հինգ մղոն հեռու, աւելի աւան է քան թէ քաղաք. տեղացիք՝ անոր խիստ աւազուտ տեղ ըլլալուն համար՝ Ռամէ անունը կուտան, որն որ արաբերէն՝ աւազ կը նշանակէ: Աս քաղաքն ան պատիւը մինակ ունի՝ որ իրեն քաղաքացիներէն մէկն էր Յովսէփ Արեմաթացի, որն որ զՓրկիչը թաղելու արժանի եղաւ: Գրիգոր Տուրոնացին կ'ըսէ թէ Փրկիչը՝ Յովսէփ Արեմաթացւոյն գործքը վարձատրելու համար յարութեան օրն, իր խուցն եկաւ՝ ուր Հրեաները զինքն արգելած էին ու վերքերը ցուցուց:

Երուսաղէմ գացող ուխտաւորները Սուրբ քաղաքը համարձակ մտնելու համար՝ հոս Ռամա երուսաղէմի Գաբլէին հրամանին կը սպասեն. մեղի համար Ս. Երկրին պատուական Հարքն աս հրամանը հոգացին ու խաւրեցին: Աս քաղաքէն քառորդ մղոն հեռու գմբեթաւոր Զրհոր մը կայ քսանուչորս սիւներու վրայ հաստատուած, որոնք յառաջագոյն նկարներով զարդարուած էին, բայց ժամանակը գրեթէ ամէնն ալ ջնջած է: Աս Զրհորը ցուցնողները Սրբուհի Հեղինէին գործքն է կ'ըսեն:

Ռամայէն Լիւդդա կու գացուի՝ որ Դիոսպոլիս ալ կը կոչուի. աս քաղաքիս վրայ երեւելի բան մը չու-

նիմ ըսելու : Լիւդդայէն մինչուկ Երուսաղէմ ճամբաները շատ առաւար են, շարունակ հարկ կ'ըլլայ ելլել իջնել ու բիրտ ժայռերու մէջէն անցնիլ . բայց վայրկեան մ'առաջ սուրբ քաղաքը տեսնելու ուրախութիւնն ուխտաւորին՝ ճամբուն անհարթութիւնը մոռցընել կու տայ : Աս տեղերէն անցնելու ատեննիս՝ գեղ մը ցուցուցին, ուր բարի աւազակը ծնած է, կ'ըսեն, եւ Արաբները մինչեւ այսօրուան օրս անոր Լաթրուն անուն կու տան . հոս եկեղեցի մ'ալ կը տեսնուի աս խաչին վրայ ապաշխարողին նուիրուած : Տեղացի քրիստոնեաները կը համարին որ աս գեղը յառաջագոյն Տիմաս կ'անուանուէր, ինչպէս որ Բարոնիոս կարդինալն ալ կը կոչէ :

Աս գեղէն ետքը ուրիշ գեղի մը հանդիպեցանք, ուր Երեմիա մարգարէին նուիրուած եկեղեցի մը կայ եւ Ս. Երեմիա կը կոչուի : Ասկէ ետքը սկսանք Հրէաստանի լեռներէն իջնալ, եւ անմիջապէս ինք զինքնիս Թերեպինթի ձորը գտանք, որ Երուսաղէմէն մէկ մղոն հեռու է : Իսկ Թերեպինթ հասնելու համար՝ պէտք եղաւ սուրբ քաղաքը մեզմէ ծածկող լեռներուն վրայ ելլել : Եւ որովհետեւ Երուսաղէմ աս կողմանէ եկողներուն բլրոյ մը ետեւի ստորոտը կ'իյնայ անոր համար չիկրնար մէկը տեսնել, բայց եթէ երբոր քաղաք մտնելու մօտ կ'ըլլայ : Վերջապէս շարունակ աշխատեցուցիչ ճամբաներէն ելլելէն իջնալէն ետքը՝ Երուսաղէմ աշուրներնու առջին երեւցաւ :

Թ. Երուսաղէմայ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին է՝ Ս. Շա-
բանին հանդիսութիւնները. Յորդանան, Մերեալ ծով է՝
Յովսափաթայ յորը:

ՍՈՒՐԲ քաղքին տեսութեանէն սրտիս մէջ ունեցած
զգածմունքներս բացատրելն անկարելի է: Երբոր հե-
ռուէն քաղքին պատերը նշմարեցինք՝ անմիջապէս ա-
նոր պատուական յիշատակարաններուն մեծարանքնիս
մատուցինք: Ծաղկազարդին նախընթաց օրը վերջա-
պէս քաղաք մտանք: Առջի գործքերնիս եղաւ Ս.
Փրանկիսկասի կարգին պատուական վանականներուն
տեսութեան երթալն, որոնք Երուսաղէմի մէջ Լա-
տինացւոց եկեղեցին կը ներկայացընեն: Ասոնք զիս
ամենայն մտերմութեամբ ընդունեցան. եւ որովհե-
տեւ ճանապարհորդութեանս պատճառն իրենց ծա-
նօթ էր, ըսին թէ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին բա-
ցուած ըլլալով՝ յարմար առիթը պէտք չէ ձեռքէ
թողուլ: Ես ալ կրած բոլոր աշխատութիւններս մոռ-
նալով՝ անմիջապէս առանց ժամանակ կորսընցընելու՝
ինծի առաջնորդող Հարց ետեւէն գացի:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցին՝ որ ստուգիւ աշխարհ-
քիս ժամերուն ամենէն յարգելին ու մեծարելին է
իր մէջը երեք եկեղեցի կը պարունակէ. առջինը՝ Գող-
գոթայի, երկրորդը՝ Ս. Գերեզմանի, երրորդը՝ Գիւ-
տոյ Սրբոյ Խաչի եկեղեցին. ասոնց մէջէն ամենէն փա-
ռաւորը Ս. Գերեզմանինն է, որն որ Յարութեան
եկեղեցի կը կոչուի: Ասոր շրջապատը կամ գրսի դին
ձուածեւ ու ներսի դին խաչաձեւ է: Գողգոթայի
եկեղեցին՝ Ս. Գերեզմանի եկեղեցւոյն դրան քովն
է. իսկ Գիւտոյ Ս. Խաչինն՝ ասոր աջակողմը: Ս.
Գերեզմանի մեծ եկեղեցւոյն առջին մարմարանման
քարայտակ մեծ գաւիթ մը կայ. եկեղեցւոյն ճոթն
ալ աշտարակ մը կայ՝ որ յառաջագոյն զանգակատուն
էր: Աս աշտարակն եռայարկ շէնք մըն է, սպիտակ
կճէ գեղեցիկ սիւներով զարդարուած:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցին մտնելն ամէն մէկերնուս տաանուվեցական դահեկան արժեց. բայց մէյ մ'որ մէկն առ գումարը վճարէ՝ անկից վերջն ալ կրնայ մէջն համարձակ մտնել ելլել: Հոս ինծի առաջին մեծարելու առարկան՝ Օծման քարն եղաւ. ասիկա ան քարն է՝ որուն վրայ Յովսէփ Արեմաթացին Քրիստոսի մարմինը խաչէն վար իջեցընելէն ետքը դրաւ: Աս Օծման քարին չորս կողմն ութ ինը վառուած կանթեղ կայ, որոնցմէ մէկը՝ որ Գաղղիայի թագաւորներուն ընծան է, շուշաններով ու քանդակներով զարդարուած է: Եկեղեցի մտնելու աստիճաններէն դեռ չելած՝ դէպ ի աջ կողմը տաանուինն աստիճանով Աստուածորդւոյն խաչելութեան մատուռը կ'ելլըցուի: Աս մատուռը Գողգոթային վրան ու ետք եկեղեցիներէն մէկն է: Խոշոր քառակուսի կամարակալ սիւն մը մատուռն երկու կը բաժնէ: Ըսած աստիճաններնէս ամենէն հեռու եղող մասը՝ Փրկչին խաչին վրայ տարածուած տեղն է: Իսկ աստիճաններուն մօտ եղող մասը՝ խաչին անկուած տեղն է:

Աս մատրան սալայատակը գոյնզգոյն քարերէ շինած միւսիոն (mosaïque) է. հոս դիշեր ցորեկ ոսկեզօծ ու արծաթեզօծ կանթեղներ կը վառին: Խաչին տընկուած տեղն, որն որ երկու ոտք վեր բարձրացած է, գորշ ու կոհակաձեւ մարմարի մեծ քարերով ծածկուած է: Իսկ ան ծակն՝ ուր խաչը կանգնուած էր՝ արծաթեզօծ դրուագուած է, որն որ Սիբա անունով Յոյն քահանայ մը 1560ին առատաձեռնութեամբ ու յաստուածպաշտութենէ շարժեալ՝ իր ծախքովը դրուագել տուաւ. բայց եկեղեցւոյն առ կողմն՝ ուր Քրիստոս խաչին վրայ մեղի համար իր արիւնը թափեց, ան պատուական կաթիլներն իր վրայ ընդունած ըլլալուն համար՝ շատ աւելի հարուստ զարդարուած ու աւելի յարգանաց ու մեծարանաց արժանի է:

Ասկէ հինգ վեց քայլ հեռու, կըր մարմարէ քար

մը դրուած է, Ս. Կուսին ու Ս. Յովհաննիսին՝ խա-
չին տակ կեցած տեղը նշանակելու համար, ուր Կե-
նարարն իր աշկերտին՝ Ահա Մայր քո, ու Մօրը՝ Ահա
որդի քո՝ խօսքերն ըսաւ։ Սուրբ Հարք ու սրբուհի
Բրիգիտա կ'ըսեն որ աս ան տեղն է՝ ուր Աստուա-
ծամայրն իր Որդին խաչին վրայ տեսնելով՝ ամէն
մարտիրոսներէն աւելի դառն չարչարանք կրեց, եւ
աս սոսկալի ցաւոցը մէջ՝ մեղաւորներուն համար իր
Որդւոյն չարչարանաց անսահման արդիւնքն՝ յաւի-
տենական Հօրը նուիրեց։

Աս մատրան ամէն կողմը մտադրութեամբ զնն-
նելէս ետքը՝ տասնուինն աստիճաններէն, ուսկից ե-
լած էի, վար իջնալով՝ նորէն մեծ եկեղեցին մտայ,
եւ աջակողմէն դասին պատերուն քովէն յառաջ
քալելով Փրկչին փառաւոր Գերեզմանին մատուռն
հասայ՝ որն որ իր առանձին կաթուղիկէն ունի
ու մայրի գերաններէ շինուած է. կը կարծուի
որ աս գերանները հարիւր երեսունումէկ թուով
շինուած ըլլան, որոնց ամէն մէկը վաթսուն թղա-
չափ երկայնութիւն ունին։ Ասոնք ուղղորդ դրուած
են, եւ մէկ մէկու մէջ կամարներ կը ձեւացընեն։
Նոյն կամարները բաց են մատուռին մէջ լոյս տա-
լու եւ միանգամայն գիշեր ցորեկ մէջի վառուած
կանթեղներուն ծուխը դուրս ելլելու համար։ Աս
կանթեղները՝ որոնցմէ մէկ քանին թանկագին բա-
ներ են, քրիստոնեայ իշխաններու ընծաներ են, եւ
ինծի մէկ քանի ցուցուցածնին՝ քսան հազար սկու-
տէն ստուգիւ աւելի կ'արժեն։ Կաթուղիկէին վերի
կողմը յառաջագոյն բոլորովին բաց էր, միայն՝ որպէս
զի թռչունները մէջը մուտ ու ելք չընեն՝ ցանցա-
վանդակ մը դրուած էր. բոլոր վերջի ատեններն հաւա-
տացելոց առատաձեռնութեամբ եկեղեցին նորոգուե-
լու ատեն՝ Ս. Գերեզմանին վրայ պղտիկ կաթուղիկէ
մը դրուեցաւ, տասուերկու զոյգ զոյգ սիւներու վրայ

կեցած, որոնք վեց կամար կը ձեւացընեն: Իսկ մեծ կաթուղիկէին կամարներն՝ որոնք քիչ մը յառաջ յիշեցինք, կը որ պատի մը վրայ յեցած են, որն որ յառաջագոյն Մարդարէից ու Առաքելոց պատկերներով զարդարուած էր. աս պատկերները սքանչելի արուեստով քովէ քով ընդելուզուած գոյնագոյն մանրամանք քարերով շինուած են, որոնց հիմա հազիւ քիչ մը հետքը կայ: Կաթուղիկէն վար իրարու վրայ երկու վերնատուն կայ, որոնք Ս. Գերեզմանը մէջը կ'առնեն: Ասոնք գմբէթեայ կամարներով հաստատուած են. իսկ կամարները քսանի չափ մոյթերու եւ սիւներու վրայ կրթընած են, ու ներսի կողմը կը կը ձեւ մը կը շինեն: Մէջտեղի ընդարձակուած թիւնը քսանուվեց ոտք տրամագիծ ունի գեղեցիկ մարմարեայ սալայատակով:

Թէ վերի ու թէ վարի վերնատունը զանազան քրիստոնեայ աղգաց կը վերաբերի, որոնք եկեղեցւոյն մէջ իւրաքանչիւր իր ծիսով աստուածային պաշտօն կը կատարեն: Իսկ Քրիստոսի մարմինը խաչէն վար առնուելէն ետեւ՝ հանգչած գերեզմանը կաթուղիկէին տակը, վերնատուններուն մէջտեղը կ'իյնայ: Աս նուիրական գերեզմանն ան ատենը ժայռի մէջ ուրագով ու մրճով փորուած տեղ մըն էր, բայց հիմայ չորս դին ճերմակ մարմարիոնով պատած է, բարձրութիւնն ութը մինչեւ ինն ոտք, իսկ տրամագիծը հազիւ վեց ոտք կայ: Բուն Գերեզմանը դրօսանց՝ բարձրութեամբ ու հաստութեամբ չափակցեալ սիւներու վրայ հաստատուած՝ ինը փոքր կամարներով զարդարուած է: Փրկչին Գերեզմանին փոքր մատուռէն տասը տասուերկու քայլ անդին, ճերմակ մարմարիոնէ գոյնզգոյն միւսիոն սալայատակ մը ցուցուցին, Քրիստոսի՝ պարտիզպանի զգեստով Մագդաղենացւոյն երեւցած տեղը. հաս Լատինացիք ու Հայերը մէյմէկ վառ կանթեղ կը պահեն: Ասկէ քիչ մը

հեռու ուրիշ երկրորդ մատրան մը մէջ կը մտնուի, ուր Փրանկիսկեան Հարք իրենց աստուածեղէն պաշտօնը կը կատարեն. եւ մէջերնին աւանդութիւն ունին որ աս մատուռը Յովսէփ Արեմաթացւոյն պարտիզպանին տան տեղն ըլլայ. նոյնպէս աւանդութեամբ կը համարին՝ որ Ս. Կոյսն հոս իր Որդւոյն յարութեան սպասած ըլլայ, եւ Յիսուս յարութեան օրն իր Մայրը միտիթարելու համար առջի անգամ աս տեղս երեւցած ըլլայ: Աս մատուռն երեք խորան ունի, որոնք աս վերի ըսած խորհուրդները կը ներկայացընեն եւ բաղմաթիւ մշտովառ կանթեղներէ կը լուսաւորուին:

Երրորդ մատուռն՝ որ Մատուռ Բաժանման հանգերծից կը կոչուի, կը համարուի որ զինուորներուն՝ Փրկչին հանդերձը մէջերնին բաժնած տեղն ըլլայ:

Ս. Գերեզմանին չորրորդ ու վերջին մատուռը, Իճըր-Քէրէ ըսուած մատուռն է: Հոս խորանին տակ՝ զՏէրն մեր փշէ պսակով պսակելու ատեն նստեցուցած սեան ծայրը կը տեսնուի, որն որ տասը թիզ շրջապատով եւ երեք թիզ բարձրութեամբ գորշկեկ մարմարիոնի կտոր մըն է: Ստուդիւ չեմ կարծեր որ աշխարհքիս մէջ աս մատուռներուն մէջ տեսնուած առարկաներէն աւելի սրտաշարժ բան մը գտնուի:

Արդ ասոնց պցեկութիւն ընելէս վերջը՝ Գիւտոյ Խաչի եկեղեցին մտայ. նոյն մատրան այսպէս կոչուիլը՝ Ս. Հեղինէին ետեւէ ըլլալովն հոս գտնուելուն համար է: Հիմա հոս խորան մը կանգնուած է, որն որ շատ կանթեղներէ կը լուսաւորուի: Տաճիկները թող կու տան որ հոս համարձակ պատարագ ըլլուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ սուրբ տեղերն ալ, որովհետեւ այսպիսի բաներէ շատ օտակ ձեռք կը բերեն:

Պաղկազարդին օրը Ս. Գերեզմանի խորանին վրայ պատարագ ըրի: Պատարագէս ետքն արմաւենի օրհ-

ներլու եւ բաժնեւլու հանդիսին ներկայ գտնուեցայ։ Սուրբ երկրին յարդոյ Հայր Մեծաւորը թագով ու գաւազանով աստուածային պաշտօնը կատարեց։ Իսկ արմաւենեաց բաժանումէն ետեւ փառաւոր թափուրով երեք անգամ Ս. Գերեզմանին չորս կողմը դարձան. ամէն կրօնաւորներն ու ներկայ գըտնուող ուղղափառները ձեռուրնին արմաւենի բռնած՝ կարգաւ կ'երթային։ Իրենց պարկեշտութիւնն ու երգերուն քաղցր դաշնակութիւնը, պաշտօնը կատարողներուն հարուստ զարդերը՝ սառագիւ մարդուն սրտին մէջ հռովմեական Ս. Եկեղեցւոյն աս սրբազան արարողութիւններուն՝ մեծարանք ու յարգութիւն կը ծնանին։

Աս սուրբ հանդիսութիւնները լմննալէն վերջը՝ կրօնաւորին մէկը զիս առաւ իրենց վանքը տարաւ, որ Ս. Փրկչի վանք կ'ըսուի։ Հոս զիս արտաքոյ կարգի մտերմական ցոյցերով ընդունեցան, եւ սախլեցին միտքս դրածէս աւելի Երուսաղէմ մնալու։

Ասոնք Ծաղկազարդին իրիկունը զիս յորդորեցին որ Յորդանան երթալու յարմար առիթը ձեռքէ չկորսընցընեմ։ Արովհետեւ սովորութիւն կայ որ աւագ երկուշաբթի օրն ուխտաւորներու կարաւան մը Երուսաղէմէն դէպ ի Յորդանան կ'երթայ։ Արդ ես ալ ասոնց մէջ խառնուելով՝ Յովսափատայ ձորոյն մէկ մասէն անցանք. նմանապէս Բեթանիայէն անցնելով, ուր Մարթայի ու Մագդաղենացւոյն տան աւերակներն ու Ղազարու գերեզմանը կայ, հովիտ մ'իջանք։ Հոստեղս գրեթէ ամէն ուխտաւոր աղբիւրէ մը ջուր կը խմէ, որուն քով կ'ըսուի թէ Տէրն մեր աշկերտներովն Երիքովէն գալու ատեն՝ հանգչած ըլլայ։ Մեր կարաւանը քանի մը ժամ ետքը Երիքով հասաւ։ Աս քաղաքն՝ որուն միայն անունը մնացեր է, ընդարձակ ու զուարճալի հովտի մը մէջ էր, որուն ծայրը բարձր լեռ մը կայ։ Աս լեռան կատարն այր

մը կայ, ուր կ'ըսեն թէ Տէրն մեր քառասուն օրուան ու քառասուն զիշերուան պահքը պահած ըլլայ: Այրն երթալու ճամբան խիստ նեղ ու ցից է, եւ երկու կողմանէ ալ ահաւելի գահավէժներ կան: Նոյնպէս այրին ու իր շրջակայ տեղերուն տեսքը մարդուն սուկում մը կը բերէ: Հոն ելլելու համար ինչ աշխատութիւն որ քաշած էինք, նոյնչափ մ'ալ իջնալու համար քաշեցինք. եւ երբոր հովիտն իջանք՝ երկայն վրաններ կանգնուած ու վաճառողներու բազմութիւն մը գտանք, որոնք ուխտաւորներուն օրիզ, խահուէ եւ ուրիշ զովացուցիչ բաներ կը ծախէին. իսկ մենք աւելի հանգիստ առնելու քան թէ կերակրոյ կարօտութիւն ունէինք:

Իսկայց հանգիստնիս երկայն չգնաց, ինչու որ առաջնորդնիս լուսրննալէն ժամ մը յառաջ կարաւանին ելլելու նշանը տուաւ: Այսպէսով առտու կանուխ Յորդանան հասանք: Հոն հասնելնուս պէս՝ երկու շարժական խորան կանգնեցին, անտեղն՝ ուր կը կարծուի թէ Փրկիչն մեր Ս. Կարապետէն մկրտութիւն առած ըլլայ, եւ հոն պատարագ ըրինք: Հոն հեռուէն տեսանք Մեռեալ ծովն, որն որ աստուածապատիժ քաղաքներուն (Սողոմի ու Գոմորի) տեղն է, որոնք երկինքէն հուր տեղալով՝ աճիւն դարձան: Աս քաղաքներուն բռնած տեղերը բոցերուն սաստկութեամբը յանկարծ փորուեցան, եւ Յորդանանու ջրերը հոն մուտք գտնելով՝ ծով մը ձեւացուցին, որուն երկայնութիւնն ու բոլորաւիքը շուրջ քսանուչորս մղոն, իսկ լայնութիւնը տեղ տեղ երեք չորս մղոն է: Աս ծովը, կամ թէ ալ աղէկ ըսելու համար՝ աս լիճը, Պահրէլ - Լութ կը կոչուի, այս ինքն լիճ՝ Աովտայ, բայց առհասարակ Սեւ կամ Մեռեալ ծով անուամբ ծանօթ է. մեռեալ կ'ըսուի, դուցէ օդին տուած շարժումէն ուրիշ շարժում չունենալուն համար: Աս լճիս մէջ ձուկ ըսած բանդ ամենեւին

չի գտնուիր, որովհետեւ լծին ջրերն ապականեալ ըլլալուն՝ մէջը ձուկ չի կրնար ապրիլ: Բայց ամենէն զարմանալին ան է որ Յորդանանու անուշ ու առողջարար ջրերը՝ մէջը մտնելուն պէս՝ այնպէս աղի, այնպէս դառն եւ այնպէս դարշահոտ կ'ըլլան՝ որ խմելն անկարելի է: Աս ծովը սեւ ու անսանկ կրակ դարձած քարեր դուրս կը ժայթքէ, որ բռնողին ձեռքը կ'այրի: Չորս հազար տարւան ամենածախ ժամանակը չկրցաւ ջնջել վերցընել աս ամէն յատկութիւնները, որոնք Աստուծոյ բարկութեան յայտնի նշաններ են, որոնցմով կ'ուզէ ցուցընել՝ որ ան քաղաքներուն ամօթալի մարկութիւնները մինչեւ այսօրուան օրս դեռ կը պատուհասէ: Հոս պէտք չէ մոռնալ Մեռեալ ծովուն քովը Յորդանանէն օրուան մը ճամբայ հեռու եղող ծառերը, զորոնք հին հեղինակները Ծառք Սողոմայ կ'անուանեն:

Աս ծառերը թզենւոյ շափ բարձր են ու փայտն ալ անոնց շատ նման է. բայց կանաչութիւնն ու տեւելներուն ձեւն ընկուղի տերեւներու կը նմանի: Իսկ բերած պտուղնին տեսնողն անուշ լիմն կը կարծէ, բայց փրցընել ուզելու որ ըլլայ՝ ձեռքը միայն սեւ ու թեթեւ փոշի կը գտնէ: Աս պտուղներն, ինչպէս պատմագիր մը կ'ըսէ, զգայական հաճութիւններու օրինակ մըն են, որ իրենց դեղեցիկ ու յափշտակիչ տեսքովը զիրենք փնտռողները կը խաբեն:

Աւագ երեքշաբթի առաւ աս ողորմելի տեղերը թողուցինք ու արտօրնօք ճամբայ ելանք դէպ ի Յովսափատայ ձորը: Առջի անգամ Չիթենեաց պարտիզին դիմացը կեցանք, որն որ Գեթսեմանի գեղէն շատ հեռու չըլլալուն՝ Գեթսեմանիի պարտէզ կ'անուանուի: Ս. Երկրին Հարքն աս պարտէզը գնած են, որուն մէջ եօթն ութ ձիթենիէ ուրիշ բան չկայ: Փրանկիսկեան Հարք ասոնցմէ եղ կը հանեն եւ իբրեւ սուրբ բան ուրիշներուն ձրի կը բաշխեն. իսկ

ձիթապտղոյն կուտերը՝ վարդարանի հատ շինելու կը գործածեն, որոնք քրիստոնէից քով շատ յարգի կ'անցնին: Աս պարտիզին մէջ աղօթեց Փրկիչն Հօր Աստուծոյ, եւ հոս իր մարմինն ու նոյն իսկ կեցած գետինն անոր զարմանալի եղանակաւ ջուր ու արիւն քրտնելէն սղոլեցաւ: Բուն Արդւոյն Աստուծոյ աղօթքի կեցած տեղը խորունկիկէկ այր մըն է, ուր երկու խորան շինուած է: Մեր հոս հասնելու ատենը յարգոյ Հաղբ ձայնաւոր պատարագ ընելու վրայ էին, եւ ես ալ հոս պատարագ ըրի:

Օյանց կ'առնեմ ստորագրել թէ ինչպիսի ջերմեւանդութեան զգածմունք կ'առնենայ մարդ հոս, ուր Արդին Աստուծոյ ուղեց մեզի համար տեսակ մը հոգեվարութիւն քաշել: Բայց աս տեղս ալ հարկ եղաւ որ շուտ մը թողում, որպէս զի Երուսաղէմ սուրբ շաբաթուան վերջի օրերուն արարողութեանցը կարող ըլլամ ներկայ գտնուիլ: Աեդրոնի հեղեղատէն անցնելով՝ աւագ երեքշաբթին օրը Երուսաղէմ հասանք: Հեղեղատին մօտերն ահագին ժայռ մը ցուցուն, որուն վրայ դեռ կը տեսնուի քրիստոսի մարմնոյն տպաւորուած հետքը, երբ որ իր թոյլտուութեամբ վերջին աստիճանի տկարացած՝ աս ժայռին վրայ ինկաւ:

Երուսաղէմ հասնելէս ետքը՝ Ս. Փրկիչին վանքը գացի, գիշերն հոն անցընելու համար: Երկրորդ օրն՝ որ աւագ հինգշաբթի էր, Ս. Գերեզմանի եկեղեցին գացի, շաբթուն վերջին երեք օրուան արարողութեանցը ներկայ գտնուելու համար: Աւագ հինգշաբթին օրուան պաշտօնն անանկ աղնուութեամբ, վեհութեամբ, փառաւորութեամբ ու աստուածաշատութեամբ մը կը սկսի, որ ներկայ եղողներուն սիրտը կը յափշտակէ: Խորանները բոլոր քրիստոնեայ իշխանաց ընծաներով ու հաւատացելոց ուխտերովը կը զարդարուին, որոնք ըստ մեծի մասին գոյզնագիւտ

գեղեցկութեամբ ու անդին բաներ են: Երուսաղեմի յարգոյ Հայր Մեծաւորը բոլոր սուրբ օրերը թագով ու գաւազանով պաշտամունքը կատարեց: Կրօնաւորներն, ուխտաւորներն եւ առհասարակ ուրիշ ամէն ուղղափառներն իրեն ձեռքէն հաղորդութիւն առին: Նմանապէս աս օրս սրբութիւն սրբոցը թափորով Ս. Գերեզման փոխադրուեցաւ, ուր մինչուկ երկրորդ օրը մնաց:

Բոլոր ուղղափառ ուխտաւորներն աս երեք օրը հացով ու ջրով անցուցին: Աւագ ուրբաթ օրը հրապարակական աղօթքներ ու զանազան ապաշխարութեան գործքեր կատարուեցան:

Ահօրէն ետքը թափոր ելան, որուն մէջ կրօնաւորներն ու քահանաները շապկով, իսկ ժողովուրդը ձեռուրնին կերօն բոպիկ ոտքով սուրբ տեղեաց պայելութեան ելան, Քրիստոսի չարչարանաց ամէն մէկ տեղը կենալով, ուր կրօնաւորներէն մէկը տեղւոյն համեմատ ժողովրդեան կը խօսէր ու մտածելու նիւթ կու տար:

Բայց ժողովրդեան եռանդն աւելի եւս շարժելու համար, Ս. Երկրին Հարքն արեւելեան գաղափարին համեմատ՝ արտաքին արարողութիւններ ու հանդիսութիւններ կը յաճախեն, ինչու որ արեւելցիներն արտաքին բաներով դիւրաւ կը շարժին:

Քրիստոսի խաչելութեան պատկերը խորելունդն՝ բնական մեծութեամբը շինուած կը ներկայացընեն, որուն գլուխը, բազուկներն ու ոտուրները զսպանակով (դեմդերեով) դիւրաւ ամէն տեսակ շարժման ու ձեւի մէջ կը մտնեն: Արարողութիւնը կը սկսի աս պատկերը խաչին վրայ հանելով, որն որ գամերով հաստատելէն ետեւ՝ կը վերցընեն ու բուն Փրկչին խաչը տնկուած ծակը կը խօթեն: Ետքը Աստուծոյ Որդւոյն չարչարանացը վրայ ջերմեռանդական աղօթքներ երգելէն վերջը՝ զՔրիստոս խաչէն

վար կ'առնեն, եւ Յովսէփ Արեմաթացւոյն, Նիկո-
դեմոսին ու Իւղաբեր կանանց գործոցը նմանելու հա-
մար՝ Օծման քարին վրայ կը գնեն, եւ արծաթի ա-
նօթներու մէջ բերուած անուշահոտ ու ազնիւ հե-
ղանիւթներով կ'օծեն, եւ ետքը մարմինը պատա-
ռակալներով կը պատեն ու գերեզման կը գնեն:
Հատերը բոլոր գիշեր աղօթքով ու ապաշխարան-
քով հոս կամ Գողգոթայի վրայ կ'անցընեն:

Նմանապէս հետեւեալ աւագ շաբաթ օրը Ս.
Երկրին Մեծաւորն իր կրօնաւորներովը՝ սուրբ տե-
ղեաց ու սուրբ օրերուն պահանջածին համեմատ մեծ
հանդիսութեամբ աստուածային պաշտօններն ու
խորհուրդները կը կատարէ:

Օգտակին օրը թէ՛ առաւօտեան եւ թէ՛ երեկոյեան
սուրբ պաշտամանց ներկայ գտնուեցայ: Ամէն բան
հոս փառաւորութեամբ կ'ըլլայ. Ս. Գերեզմանի եկե-
ղեցին՝ ամենահարուստ ու ամենագեղեցիկ պարսկա-
յին գորգերով կը զարդարուի, անթիւ ու անհամար
ծրագներով ու կանթեղներով կը լուսաւորուի. խո-
րանն արծաթեղէններով կը լեցուի, որոնց մէջ ու-
րիշ բաներէն զատ՝ կայ նաեւ Գաղղիայի թագաւոր-
ներէն ընծայուած խաչ մը՝ որուն նմանը չկայ: Նոյն-
պէս Սպանիայի թագաւորներն ալ աս եկեղեցւոյն
շատ հարուստ կանթեղներ ընծայած են, որոնք
ստուգիւ այնպիսի տէրութեան ընծայ ըլլալու ար-
ժանի են: Իսկ խորանին զարդերն՝ ոսկւով ու ար-
ծաթով բանուած ազնիւ լաթեր են, որոնց նմանն
եւ Գաղղիայի մէջ չեմ տեսած: Յարգոյ Հայր Մե-
ծաւորը Ս. Գերեզմանին դրան քով շինուած խորա-
նին վրայ հայրապետական պատարագ մատոյց բազ-
մաթիւ սպասաւորներով: Պատարագէն ետքն ուխ-
տաւորներու եւ ուրիշ մարդիկներու արտաքոյ կար-
գի բազմութիւն մը, զարմանալի կարգով ու պար-
կեշտութեամբ զոյգ զոյգ մատչելով հաղորդեցան:

Առաւօտեան արարողութիւնները կէսօրէն շատ ետքը լմննալուն համար՝ խիստ քիչ ժամանակ ունեցանք ճաշէն ետքը եղած պաշտաման պատրաստուելու, որն որ մինչեւ խոր գիշեր տեւեց: Ուստի ամէն աստուածային պաշտամունքը լմննալէն ետքը՝ Ս. Երկրին Հայրերուն հետ Ս. Փրկչի վանքը գացի, եւ սկսայ պատրաստութիւն տեսնել Երկրորդ օրն՝ ըստ սովորութեան Բեթղեհէմ երթալու, որն որ Երուսաղեմէն երկու մղոն հեռու է:

Ժ. ԲԵՒՂԷՀԷՏ:

ԲԵԹՂԵՀԷՄ մեծկակ ու բաւական բաղմամարդ գեղ մըն է, բլրոյ մը վրայ գեղեցիկ տեսքով: Բնակիչները կէս մը քրիստոնեայ են ու կէս մը մահմետական. որոնք առհասարակ՝ վարդարան, խաչ, ու Քրիստոսի եւ Ս. Աստուածածնայ գերեզմաններուն պատկերները շինելու կը զբաղին: Աս ամէնը Հովուաց գաշտ ըսուած տեղւոյն փայտէն ու փղոսկրի նման ճերմակ ոսկրներէ կը շինեն, սատափէ (սեփէ) ու մարգարտէ զարդերով:

Եկեղեցին ու Քրիստոսի ծննդեան այրը գեղին արեւելեան ծայրն է: Մեծ որմերով գոցուած ճամբայ մը ասկից եկեղեցին կը հանէ: Իր հարաւային դին հին շէնք մը կայ՝ որ Ս. Հերոնիմոսի դպրոց կ'անուանուի: Սրահ մը ունի՝ որուն երկայնութիւնը 30—40 ոտք, իսկ լայնութիւնը՝ 15—16 ոտք է: Վրայի կամարը հինգ կամ վեց կճէ սիւներու վրայ հաստատած է: Ա՛րտեն որ աս սրահը նոյն Ս. վարդապետին Ս. Գրոց դասատուութեան տեղն եղած ըլլայ: Իսկ հիմա Հայք աստեղս ուխտաւորաց իջեւան ըրած են: Եկեղեցին մեծ ու գեղեցիկ է: Եկեղեցւոյն դասը՝ յիսուն հատ ամբողջ կտորէ ու խիստ բարձր մարմարիոնէ սիւներով՝ դահլճէն (եկեղեցւոյն նաւէն) կը բաժնուի: Սիւներուն խոյակները թէպէտ փայտէ, բայց

մեծ արուեստով շինուած են: Պատուհանները մեծ են ու եկեղեցւոյն շատ լուսաւորութիւն կու տան: Ատեն մը բոլոր եկեղեցւոյ խորհուրդները կարգաւ պատերուն վրայ նկարուած էին, բայց հիմա հաղիւքանի մը աւրուած կտորներ կը տեսնուին:

Պատն եկեղեցւոյն դահլճէն երեք աստիճան վեր է: Քովի խորաններէն մէկն երեք Մոզուց ընծայուած է, եւ ինչպէս աւանդութեամբ կ'ուղեն հաստատել՝ ըստ ամենայնի նոյն տեղն է, ուր որ նոյն թագաւորները Փրկչին ոտքն ինկան եւ իրենց ընծաներն ու երկրպագութիւնը մատուցին: Քրիստոսի ծնած այրն եկեղեցւոյ դասին տակն է: Դասին երկու դիէն ալ կրնայ վար իջնուիլ մարմարիոնէ ու խայտակճէ կամ պորփիւրէ աստիճաններով: Դռները պղնձէ ու շատ արուեստով շինուած են: Մեծարանաց համար հողաթափներն հանած այնպէս աս սրբազան տեղը կը մտնեն: Այրը մշտավառ կանթեղներով կը լուսաւորուի: Փորուած ու տաշած մարմարիոնի կտոր մը գետնէն մէկ ոտք բարձրութեամբ՝ Քրիստոսի մտուրը կը ներկայացընէ, որն որ կը կարծեն թէ ըստ ամենայնի նոյն տեղը դրուած ըլլայ, ուր որ Քրիստոսի մտուրը դրուած էր: Աստեղս՝ ուր Աստուծոյ Որդին իր ծննդեանը համար ընտրեց՝ հիմա քրիստոնեաներէն իրաւամբ պատիւ ու մեծարանք կը գտնէ:

Հոն՝ որ կողմը որ մարդ նայի՝ աստուածաշատութիւնը կը բորբոքի ու հաւատքը կը զօրանայ: Ո՞վ կրնայ անտարբերութեամբ տեսնել Քրիստոսի ծննդեան երկրպագանելու համար անընդհատ մէկըմէկ յաջորդող ամէն քրիստոնեայ ազգերուն կարաւանները, հասարակաց աղօթքներն, երկրպագութիւններն եւ ուրիշ զանազան ջերմեռանդական ու շինութիւն տալու նշանները. թո՛ղ այնչափ քրիստոնեայ իշխաններուն իրենց կրօնքին ընդհանուր յիշատակարանին համար խրկած հարուստ ու մեծագին պար-

գեւները. մարդ չի կրնար բացատրել թէ աս ամէն բան ինչ զգած մունքներ կը զարթուցանեն քրիստոնէի մը սրտին մէջ:

Ս. Այրին մէջտեղը մարմարիոնէ խորան մը կայ, որուն վրայ պատարագ կը մատուցուի: Չարմանալու բան չէ որ Ս. Հերոնիմոս աս սուրբ տեղն իրեն բնակութիւն ընտրած է: Բոլոր տիեզերաց մէջ չի կրնար ուրիշ տեղ մը ասոր պէս մարդուն ջերմեռանդութիւնը շարժել: Հոս կը տեսնուի իր ազօթարանն ու գերեզմանը. հոս են նոյնպէս Անմեղ մանկանց, Ս. Եւստորիայի, Ս. Եւսեբի՝ Բեթղէհէմի աբբային, ու Ս. Պաւղային գերեզմանները: Աս երեւելի Հռոմայեցի տիկինն, որ իր ազգատոհմին՝ Գրակքոսի եւ Սկիպիոնի տան՝ մեծ պատիւ ըրաւ, Բեթղէհէմի բնակութիւնն՝ աշխարհքիս մայրաքաղաքէն, եւ իր ողորմուկ միայնարանը՝ Հռոմի շքեղ ապարանքներէն վեր դասեց, կ'ըսէ Ս. Հերոնիմոս:

Բեթղէհէմէն զմեզ Հրէաստանի լեռը հանեցին, որուն վրայ ատենօք եկեղեցի մը շինուած էր, նոյն տեղն՝ ուր որ կը կարծուի թէ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ ծնած ըլլայ: Բայց հիմա անհաւատներու ձեռք ինկած ու ապականած է:

Լուդովիկոս ԺԴ, որ իր հաւատքին ու աստուածապաշտութեան նշաններն ամէն տեղ ցուցուցած է, աս եկեղեցին նորոգեց ու զարդարեց, այնպէս որ այս օրուան օրս արեւելքի ամենէն գեղեցիկ ու կարգաւորեալ եկեղեցիներէն մէկն է: Ս. Երկրին քարոզիչները հոս թէ ժողովրդապետութիւն կ'ընեն եւ թէ եկեղեցւոյն հարկաւոր վայելչութեան ու նորոգութեան փոյթ կը տանին:

Չարմանալու բան չէ թէ ինչպէս Ս. Կարապետն առանց հեռու տեղեր իր կերակուրը փնտռելու, մինչեւ մարախով կրնար կեանքը պահել, վասն զի հոս խելքէ մտքէ դուրս մարախի բազմութիւն կը տես-

նուի: Հաւանական է որ իր սովորական կերակուրն եղած ըլլայ նաեւ տեսակ մը ծառի ճիւղերու մատ-
ղաշ ծայրերը, որոնց տեղացիք նմանապէս մարախ կը
կանչեն ու գիւղականք գրեթէ առհասարակ կ'ու-
տեն: Իսկ մեզրն որ Ս. Գիրքը կ'ըսէ թէ իր երկրորդ
կերակուրն էր, ժայրերու պատառուածներու եւ խոր-
շերու մէջ կը գտնուի, ուր վայրենի մեղուները փե-
թակնին կը դնեն:

Աս լեռն՝ որ Ս. Յովհաննիսին խստամբեր կեան-
քը մեր միտքը կը բերէ, իրմէ ետեւ դեռ հիմայ ալ
ապաշխարութեան մկրտութիւնը կը քարոզէ:

Հրէաստանի լեռն ու Ս. Յովհաննիսի վանքը թո-
ղուցինք ու Երուսաղէմ դարձանք: Ճամբուն վրայ
Վրաց վանքն հանդիպեցանք, որն որ Ս. Խաչի վանք
կ'անուանեն, որովհետեւ բարեպաշտութեամբ ան-
անկ կը կարծեն թէ Հրեայք Քրիստոսի խաչին փայ-
տը հոսկից կտրած ըլլան: Եկեղեցին խիստ դեղե-
ցիկ է ու կաթուղիկէն աղէկ զարդարուն: Շատ սուր-
բերու պատկերներ, որ առենօք պատերուն վրայ նկա-
րուած էին՝ գրեթէ ջնջուած են:

ԺԱ. Երոստղէմ եւ իր շրջանակները:

ԵՐՈՒՍԱԼԵՄ որ դարձանք՝ առջի օրերն երեւելի
բաները տեսնելու ելայ, եւ նախ ուղեցի քաղաքն
ինչպէս որ է նէ՝ իր ամբողջին մէջ ըմբռնել: Երու-
սաղէմ ալ ան Գաւթի քաղաքը չէ, որուն պա-
րիսպներուն մէջ Սողոմոնի տաճարն ու գահը կը
հանդէսէր, որ Հրէից աղգին փառքն ու պսակն էր,
որովհետեւ Աստուած վրէժխնդրութեան՝ իրեն ը-
րած անհամար երախտեացը դիմացն՝ այնպէս ապե-
րախտութիւն ցուցնող ժողովուրդը պատժելու հա-
մար՝ թողուց որ ամէն աղգերն իբրեւ թէ մէկ եղած՝
աս քաղաքն աւրեն ու ապականեն:

Իսկ Աստուած նաեւ իր օղորմութիւնը ցուցը-

նել ուղեւով՝ առջինին աւերակներուն վրայ նոր
Երուսաղէմ մը կանգնել տուաւ, որ իր Որդւոյն
շարշարանացն ու մահուան յիշատակարաններուն ա-
ւանդապահ ըլլայ, եւ դարէ դար պատմէ ու քա-
րոզէ մարդիկներուն՝ իր անոնց վրայ ունեցած սի-
րոյն սասակութիւնը, եւ ան կարօտութիւնն՝ որ
այսպիսի հզօր ու բարերար Փրկչի մ'ունէին:

Աս սուրբ յիշատակարաններն՝ որոնց Աստուծոյ
տեսչութիւնը մասնաւոր հոգ տարած ու պահած
է, ստուգիւ մէկ հատիկ տեսնելու բան են Երուսա-
ղէմի մէջ: Քաղաքը ո՛չ մեծ է եւ ո՛չ աղուոր. կըր-
նայ մէկը ժամու մը մէջ հանգիստ իր շրջապատը
քալել: Ատենօք իր մէջն էր նաեւ Սիօն լեռը. բայց
հիմակուան քաղաքն ասոր պզտիկ մէկ մասը միայն
մէջը կ'առնէ: Ճամբաները նեղ ու աշխատեցուցիչ,
եւ քարայտակները՝ խորտաբորտ են: Մարդ քա-
լելու ատեն շարունակ իջնելու ելլելու գործողութեան
մէջ է: Քաղաքը տուրեւառ ու վաճառականութիւն
չունի, անոր համար ալ աղքատութիւնը կը տիրէ.
իր դիտաւոր մուտքն ուխտաւորներէն ըրած շահն է:

Հոս Յոյները շատ եկեղեցիներ ու վանքեր ունին:
Ասոնց մէջ պատրիարքական վանքն ամենէն գեղե-
ցիկն է: Իր եկեղեցին Ս. Հեղինէին ու Ս. Կոստան-
դիանոսին նուիրուած է: Հայերը, Խաչափներն ու Ա-
սորիք նմանապէս իրենց վանքերն ունին եկեղեցիներ
ով մէկտեղ: Հրեաներն հոս իրենց թաղն ու ժողո-
վըրդանոցն ունին: Տաճիկներն ալ հոս շատ մզկիթներ
ունին, որոնցմէ ամենէն աղուորն ու ամենէն աւելի
Տաճիկներէն յարգութիւն ընդունողը՝ Սողումնի աա-
ճարին տեղը շինուած մզկիթն է: Արովհետեւ քրիս-
տոնէից արդեւում է ներս մտնել, միայն լսած եմ
որ մզկիթին մէջի կողմը շքեղ ու գմբէթը բազմա-
թիւ մարմարիոնէ սիւներու վրայ յեցած է, եւ առ
սիւներուն վրայ հաստատուած է նաեւ ճեմելիք կամ

վերնատուն մը նոյն գմբեթին տակը: Իսկ ան ընդ-
արձակ միջոցին լուսաւորութեան համար՝ մզկիթին
կամարէն անհամար կանթեղներ կախուած են: Այս-
չափ է մինակ ներսինին վրայ գիտցածս: Իսկ դրսի
կերպարանքն աղէկ զննեցի: Ութանկիւնի ձեւով է,
ու իր գմբեթովը՝ հաճոյական տեսք մ'ունի: Պա-
տերը գեղեցիկ միւսիոնեան գործուածքներով զար-
դարուած են, որոնք զանազան գոյներով շատ զարդ-
կու տան: Տաճիկները ասոնց մէջ արաբացի խոշոր
գրերով նկարած են նաեւ Ղուրանին մէկ քանի
վճիռները:

Քաղաքն եօթը մեծ դուռ ունի, որոնց վեցը
միայն բաց է, իսկ եօթներորդն՝ որ Ոսկի դուռ կ'ա-
նուանեն, գոցուած ու ետեւը պատ քաշուած է:
Ասիկա ան դուռն է, ուսկից Քրիստոս Ծաղկապար-
դին օրը յաղթանակաւ քաղաք մտաւ: Տաճիկներն
աս դուռը պատով գոցեցին, որովհետեւ իրենց մէջ
ասանկ աւանդութիւն մը կայ՝ որ ատենօք քրիս-
տոնեաց իշխան մը իրենց ձեռքէն սուրբ երկիրները
պիտ'որ առնէ, ու յաղթութեամբ աս դռնէն երու-
սաղէմ պիտի մտնէ:

Տեսածներուս մէջ հնութեան ամենէն երեւելի
մնացորդն է անուանի Պրոբատիկէ աւազանը, զորն
որ Սողոմոն տաճարին գործածութեանը համար շի-
նել տուաւ: Աս աւազանը խիստ խորունկ է, 150
ոտքի չափ երկայնութիւն ու 40 ոտքի չափ լայնու-
թիւն ունի եւ գեղեցիկ քառանկիւն քարերով ծած-
կուած է. ձեւը երկնկէկ քառակուսի է: Բայց աւա-
զանը հիմա բոլորովին ցամքած ու անգործ եղած է:

Քաղքիս ուրիշ հնութիւններուն վրայ խիստ
քիչ տեղեկութիւն կրնամ տալ, ինչու որ ատենօք
եղած բաներուն հիմա անուանները միայն կան:

Սիոն լեռն ելլելու դրան մօտ՝ Ս. Աննային տու-
նը, կամ թէ աւելի ծիշդ խօսելու համար՝ նոյն տան

տեղը ցուցուցին, որովհետեւ կարելի բան չէ որ նոյն եւ ուրիշ տներն՝ որ քիչ մը ետքը պիտի յիշեմ, ան ատենէն մինչեւ հիմա մնացած ըլլան: Ս. Աննային տան մէջ ծերացած ձիթենւոյ ծառ մը տեսանք, ուր կ'ըսեն թէ Քրիստոս տէրն մեր կապուած ըլլայ: Աս ծառը կտրելն արդելուած ըլլալով՝ երկաթէ վանդակներով շորս դին գոցուած է, որպէս զի մարդ չկրնայ մօտիկնալ: Ս. քանչեւի ձիթապտուղ կը բերէ, որոնց կուտերը վարդարան ու համրիչ շենելու կը գործածեն:

Ս. Աննայի տնէն Փաշային պալատն երթալու համար պէտք է բոլոր քաղաքն անցնիլ: Նոյն պալատն ատենօք Պիղատոսին ապարանքն էր, ուր քսանուութը ճերմակ մարմնի աօտիճաններով կ'ելլըցուէր, որոնք Հռոմ փոխադրուեցան, եւ Ս. Աստիճանք անուամբ կը յարգուին:

Պալատին մօտ քառակուսի ձեւով կամարաշէն պղտի շէնք մը կայ: Քրիստոնեայք եւ նոյն իսկ Տաճիկներն ալ կ'ըսեն թէ Յիսուս հոս ծեծուած ու փշով պսակուած ըլլայ:

Պալատէն քիչ մը վար հին կամարաձեւ յարկ մը կայ, ուր կ'ըսեն թէ Պիղատոս զՈրդին Աստուծոյ ան ողորմելի վիճակին մէջ, որուն իր հրամանաւն հասած էր՝ ժողովրդեան ցուցուց: Քարի մը վրայ բաւական որոշ փորուած կը տեսնուի առ բառիս սկիզբը՝ Բարձ (Tolle):

Աս կամարէն քանի մը քայլ անդին կը սկսի Ցաւագին կամ Աղէտալի կոչուած ճամբան, որովհետեւ Յիսուս խաչը կռնակը առ ճամբէն Գողգոթա տարուեցաւ: Աս ճամբուն վրայ տեղ մը ցուցուցին, ուր տառապեալ Մայրն իր Որդին խաչին բեռան տակ տեսնելով՝ ցաւէն գետինն ինկեր է: Ս. Աստուածածնայ պատուոյն՝ նոյն տեղը մատուռ մը շինած են եղեր, բայց հիմա չկայ:

Քիչ մը անդին դէպ ի աջ կողմն աղքատ Ղազարոսին ու ձախ դին անողորմ մեծատան տուներ տեսանք: Աս ճամբուս վերջերը ցուցուցին նաեւ ան տեղն՝ ուր կը կարծուի թէ Որդին Աստուծոյ բարեպաշտ կանանց դառնալով՝ ըսաւ թէ Իմ վրաս լալու տեղ՝ ձեր ու Հրէից վրայ լացէք: Քիչ մը վար Վերոնիքային տուներ կար, որն որ Գողգոթա ելլելու դռնէն շատ հեռու չէր: Աս դուռը Գատառտանի դուռ կ'ըսուէր, որովհետեւ յանցաւորները տանջանարան երթալու համար ասկից կ'անցնէին: Կենարարն ալ աս դռնէն անցաւ, որ հիմա պատով գոցուած է:

Քաղքին ուրիշ մէկ թաղին մէջ Ս. Պետրոսի բանար ցուցուցին: Քրիստոնեայք ասիկա մատուռ ըրած էին, բայց ետքէն Մահմետականք դարձեալ բանա ըրին: — Ուրիշ տեղ մը Սիմոն փարիսեցւոյն՝ տուներ տեսանք, ուր Մագդաղենացին եկաւ ու իր դիւցազնական գործքովն անկեղծ ապաշխարութիւնը ցուցուց: Ս. Աննայի եկեղեցին, որ կ'ըսուի թէ իր տունն եղած ըլլայ, աս փարիսեցւոյն անէն հեռու չէ: Եւրոպացւոց Երուսաղեմի մէջ թաղաւորած ատեն աս եկեղեցին կուտանաց վանքի մը հետ միացած էր:

Օ՛վեղ պարապրնողները ցուցուցին նաեւ Չեբեդեայ, Ս. Յակոբոսին ու Ս. Յովհաննիսին հօրը տուներ, եւ Ս. Յակոբոսին մարտիրոսութեան տեղն՝ որ Սիոն լեռան դիերը կ'իյնայ: Հայերն աս տեղս մեծ վանք մը կառուցած են: Եկեղեցին նոր տեսակ, բայց կանոնաւոր շինուած մըն է: Ասոր մէկ մատրան մէջ միւսիսնեան մարմարաշար յատակ մը տեսանք, ուր աս առաքելոյն գլուխը կտրուած է:

Աս ամէն հնութեան մնացորդները քաղքին ներսի կողմը կը տեսնուին, իսկ դրսի կողման համար ըսածներուս վրայ խիստ քիչ բան կրնամ աւելցունել, որովհետեւ ժամանակը գրեթէ ամէն բան ջնջած ու ապականած է:

Շատ անգամ Ս. Կուսին գերեզմանին վրայ պատարագ ընելու բարեբախտութիւնն ունեցայ, որ Կեդրոնի հեղեղատէն անդին Չիթենեաց լեռան ստորոտն եկեղեցւոյ մը մէջ է: Աս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին չմտած՝ երկայն սանդուղ մը կայ, որ ընդերկրեաց կամարաշէն ու մարմարայատակ մատուռ մը կը հանէ, որն որ միայն սանդղին վերեւն եղած դռնէն լոյս կ'առնէ: Հաղիւ կրնայ մէջն երեք կամ չորս հոգի առնել, որովհետեւ Ս. Աստուածածնայ մարմնին հանգչած տեղւոյն վրայի խորանը՝ բոլոր միջոցը բռնած է: Շիրմին մթութիւնը, որ մէկքանի կանթ եղով միայն կը լուսաւորուի՝ ետեւէ ետեւ եկող ուխտաւորներու երգերը, որոնց մէջ կ'երգեն նաեւ Ս. Աստուածածնայ Լիթանիան, մարդուն վրայ խորունկ տպաւորութիւն մը կ'ընեն ու զգալի եղանակաւ ջերմեռանդութեան կը շարժեն:

Վրայի եկեղեցին շատ խորաններ ունի, որոնք զանազան ազգերու կը վերաբերին, ուր ամէն մէկն՝ իր ծիսովը պատարագ կը մատուցանէ: Լատինացւոց մասն բարի ինկած է, որովհետեւ Ս. Կուսին գերեզմանին խորանն իրենցն է:

Սուրբ գերեզմանին աստիճաններէն վեր ելելու ատեն՝ մութ խուց մ'ու Ս. Յովսէփայ ընծայուած փոքրիկ մատուռ մը կը տեսնուի, ուր կ'ըսուի թէ իր գերեզմանն եղած ըլլայ: Ասկից մէկ քանի աստիճան վեր երրորդ մատուռ մ'ալ կը տեսնուի՝ ուր Ս. Յովակիմայ եւ Ս. Աննայի գերեզմանները կան: Հոս ալ պատարագ կը մատուցուի:

Ս. Աստուածածնայ գերեզմանին եկեղեցւոյն ու քաղքին մէկ գրան մէջ, որուն Քրիստոնեայք՝ Ս. Աստուածածնայ գերեզմանը հանելուն համար՝ Մարիամայ դուռ կ'ըսեն, ժայռ մը տեսանք՝ որ գրեթէ երկրին երեսին հետ կը հաւասարէր: Քրիստոնեայք կը համարին որ աս ժայռին վրայ քարկոծուած ըլլայ

Ս. Ստեփանոս : Ուխտաւորներն աս քարը կը պազնեն
ու հոս երկայն ատեն կեցած՝ Սուրբին պատուոյն ա-
ղօթքներ կ'ընեն :

Չիթենեաց լեռն Երուսաղէմի արեւելեան դին է,
որն որ քաղքին շրջակայ լեռներէն ամենէն բարձրն
է : Սքանչելի նայուածք մ' ունի, ինչու որ իր ստու-
րտար կը տեսնուի Երուսաղէմ իր բոլոր տարածու-
թեամբը, իսկ հեռուանց մէկ դիէն Յորդանանու մէկ
մասը, Մեռեալ ծովը եւ անոր ետեւի լեռները,
մէկալ դիէն ալ Բեթանիայի ու Սելովամայ աղբեր
կողմերը կ'երեւան : Լեռնէն վեր ելլելու ճամբուն վրայ
երեք երկայն ու խորունկ նկուղ կայ, որոնց մէջ մար-
դու երկայնութեամբ շատ քառակուսի խորափիտներ
փորուած են : Աս նկուղները Գերեզմանք մարդարէից
կ'անուանին : Լերան վրայ մասնաւոր տեղ մը իբրեւ
Քրիստոսի իր առաքելոց տէրունական աղօթքը սոր-
վեցուցած ու Երուսաղէմի եւ աշխարհքիս կործա-
նումը նախապատմած տեղը՝ կը պատուեն :

Աս տեղերը տեսնելէն ետեւ՝ ելանք լերան կա-
տարը, ան տեղն ալ պատուելու համար ուսկից Աս-
տուածորդին երկինք ելաւ : Հաւատացեալներն ատե-
նօք հոս եկեղեցի մը շինած էին, բայց փլշելէն ե-
տեւ՝ Մահմետականք պզտիկ մէջը կլոր ու դուրսն
ութանկիւնի ձեւով մզկիթ մը շինեցին, որուն ամէն
մէկ անկիւնը մէյմէկ մարմարէ սիւն կայ : Աս մզկի-
թին մէջ Տաճիկները զգուշութեամբ կը պահեն ան
քարն՝ որուն վրայ դեռ հիմայ ալ կը տեսնուի Քրիս-
տոսի ձախ ոտքին սուրբ հետքը :

Աս պզտի մզկիթէն՝ որ այնպիսի մեծազին ու պա-
տուական նշխարքի մը աւանդապահ է, քանի մը
քայլ վեր՝ խորունկ այր մը կայ, ուր միայն Մահ-
մետականք կրնան մտնել, անոր համար ասոր մի-
այն դուռը տեսայ : Գրան առջեւը Տաճիկ մը պահ-
պանութիւն կ'ընէ : Ասիկա ան այրն է՝ ուր սրբու-

Հի Պեղագիա իր օրերը խստամբեր ու հաստատուն ապաշխարութեամբ մինչեւ իր մահն անցուց: Թէպէտ քրիստոնէից արգելուած է հոս մտնել, ի վերայ այսր ամենայնի զանց չեն առներ ջերմեռանդութեամբ գէթ մերձենալու: Աս ահաւելի բնակութիւնն որ Պեղագիա Անտիօք քաղքին պալատէն ու փափկութիւններէն վեր դասեց, իրաւընէ մարդը զղջման կը շարժեն, եւ Աստուծոյ բարութեան ու սղորմութեան անբաւ մեծութիւնը կը ցուցնեն, որ միշտ պատրաստ է բնդունելու ան ամէն մեղաւորներն՝ որոնք ասոր պէս բեկեալ ու խոնարհ սրտով իրեն կը դառնան:

Երուսաղէմի արեւմտեան դին, քաղքին Դամասկոս ըսուած դռնէն ելլելու ատեն՝ կը տեսնուի Երեմիայի գերեզմանն, որն որ քսանուհինգ ոտք լայն ու նոյնչափ բարձր այրի մը մէջ է:

Վանի մը քայլ անդին ան հրաշակերտ այրերը կան՝ որոնց Գերեզմանք թագաւորաց կ'ըսեն: Ասոնք նեղ սրահներով զանազան խցեր են, խոյակներով եւ ուրիշ տեսակ ճարտարապետական զարդերով զարդարուած: Բայց աս ամէնը ժայռի մէջ մըծով կամ երկաթի գրչով փորուած ու քանդակած է: Ասանկ դժուարին գործք մը գլուխ հանելու համար պէտք եղած ծախքը ստուգիւ միայն թագաւորներ կրնային հոգալ: Բայց զիս ամենէն աւելի աս գերեզմաններուն գուռը զարմացուց, որ նոյն ժայռէն շինած է: Այնպէս բարակ գրուագներով ու շրջանակով զարդարուած է, որ մարդ ատաղձագործի գործուած կը կարծէ: Ամէն բան՝ մինչեւ դրան ծխնիներն ալ՝ նոյն ժայռէն ձեւացուած ու շինուած են: Ետեւէ եղայ որ տեղեակ մարդ մը գտնեմ՝ ու տեղեկանամ թէ աս գերեզմաններուն սկիզբն ո՞վ ըրած է, ու թաղուած թագաւորներուն անունն իմանամ. բայց կարելի չեղաւ այսպիսի մէկը գտնել:

Կարաւանին ելլելու ատենը մօտենալով՝ ուղեցի վերջին օրը Ս. Սաբայի երեւելի վանքը տեսնել: Ասանապատաւորին՝ միայնութեան ու ապաշխարութեան աւնեցած սէրը՝ զինքն յորդորեց առանձնութեան տեղ մը փնտռել, եւ կ'ուզէր ամենէն ահաւելի անապատը քաշուիլ: Աս մտօք իրեն բնակութիւն ընտրեց ան լեռն՝ ուր հիմա իր վանքը կայ:

Նոյն լեռը Բեթղեհեմէն երեք ու Երուսաղեմէն չորս մղոն հեռու է, երկայն ու ժայռերով լեցուն է, որոնց ծերայերը Ս. Սաբայէն յառաջ շատ անապատաւորներու խցի ու աղօթարանի տեղ ծառայած էին: Աս վանքն ալ տեսնելէն ետեւ մեզի համար ալ ուրիշ տեսնելու արժանի բան չմնաց Երուսաղեմայ մէջ:

ԺԲ. Նազարէթ, Տէֆերիա, Կարփղոս լեռն ու Երուսաղեմի ասպետները:

ՕՋԵԶ բերող կարաւանն Ապրիլի 27ին Ճամբայ ելլելու որոշած ըլլալով՝ նոյն առտու կանուխ Ս. Գերեզմանը գացի շնորհակալ ըլլալու Աստուծոյ որ զիս արժանի ըրաւ աս սուրբ տեղերը գալու, որ մարդուն սրտին մէջ մեր աստուածեղէն Փրկչին մեծ սէր ու երախտագիտութիւն կը զարթուցանեն: Ասկէ ետեւ Ս. Երկրին քարոզիչներուն վերջի բարեւստուի, ու գացի կարաւանին մէջ մտայ: Բամայէն անցնելով՝ Յոպպէ հասանք, ուր որ նաւ մտնելով գէպի Ա. ք. քեայի նաւահանգիստը նաւեցինք. հսկից՝ Նազարէթ օրուան մը Ճամբայ հեռու է, բայց ես միտք ունէի՝ թէպէտ ալ աւելի հեռու ըլլար՝ հոն ալ տեսնելու:

Նազարէթ ինչպէս յառաջ, նոյնպէս հիմայ ալ պզտի աւան մըն է, ուսկից՝ ինչպէս Ս. Գիւրքը կը վկայէ՝ բարի բան մը չէր յուսացուեր: Բայց հոս Բանն մարմին առնելէն ետեւ՝ աս գեղն ու իր անունն ա-

մէն քրիստոնեաներէն յաւիտեան պատիւ պիտ'որ
ընդունին :

Մարտի 25ին Աւետման օրը, ուխտաւորաց բազմու-
թիւնն հոս կը թափի՝ Աստուածամայրը պատուե-
լու համար :

Խաչակրաց ատեն Ս. Լուգովիկոս Գաղղիայի թա-
ղաւորն իր բոլոր պալատականներով հոս եկաւ : Հե-
ռուանց երբ որ սուրբ մատուռը տեսաւ, վար իջաւ ու
մնացած ճամբան անանկ ոտքով ըրաւ : Հոն հացով
եւ ջրով պահք պահելով պատրաստուեցաւ Աստուծոյ
Որդւոյն մարմինն ընդունելու, եւ մէկ քանի օր խո-
րաններուն առջեւ աղօթքով անցուց :

Աս սուրբ մատուռը նոյն տեղը շինուած է, ուր
որ 1291ին Մայիսի 9ին հրաշքով Գաղմատիա ու
անկէց ալ Լորեդոյ փոխադրուած մատուռը կար :
Մէկ պատէն մինչուկ մէկալ պատ վեց ու կէս ոտք
լայնութիւն ու քսան ու մէկ երկայնութիւն ունի :
Մէջը երեք խորան կայ, մէկն արեւելեան դին՝ Ս.
Յովսեփայ, երկրորդը հարաւային դին՝ Ս. Աննային
ու երրորդն արեւմտեան դին՝ Գաբրիէլ հրեշտակա-
պետին նուիրուած :

Նոյն մատրան քով Ժայռի մէջ փորուած այր մը
կայ, որն որ Ս. Աստուածածնայ աղքատին տանը
հետ հաղորդութիւն ունի : Աս քարանձաւը Ս. Աղսն
աղօթարանի տեղ կը դործածէր, եւ կը կարծուի
որ հոն ծնկան վրայ աղօթք կ'ընէր՝ երբ որ Գաբրի-
էլ հրեշտակը Քանին մարմնաւորութեան խորհուրդն
իրեն աւետեց :

Ս. Հեղինէ՝ ողջունաբեր հրեշտակին կեցած տեղը՝
սիւն մը կանգնել տուաւ, նմանապէս ուրիշ սիւն
մ'ալ ան տեղը՝ ուսկից Մարիամ պատասխան տուաւ :
Վերջինը դատարկապօրտ մարդիկներէ զանձ փնտուե-
լու պատճառաւ կոտորուեցաւ, ու միայն վերին մասը
կամարէն կախուած մնացած է, որն որ թէ քրիս-

տոնեայք ու թէ Տաճիկք իրաւամբ հրաշք կը հա-
մարին: Ս. Երկրին քարոզիչներն առ մատրան քով
հիւրանոց մ'ունին, ուր մեծ սիրով ու մարդասիրու-
թեամբ ուխտաւորները կ'ընդունին:

Մատուռէն քիչ մը անդին մեծ ու գեղեցիկ ե-
կեղեցւոյ մը մնացորդները կը տեսնուին, որուն հա-
մար կ'ըսեն թէ Ս. Յովսէփայ խանթին տեղը շի-
նուած ըլլայ:

Նոյն տեղերը լերան մը ծայր ահաւելի գահավէժ
դար մը կայ, ուսկից ուղեցին Նազովրեցիք զՅիսուս
վար նետել, իրենց անկարգութիւններուն համար
տուած յանդիմանութեանցը չդիմանալով:

Ասկից Նազարէթ դարձանք, ուր ժայռ մը ցու-
ցուցին, որուն վրայ ծնկան մը նշան կը տեսնուի:
Տեղացի քրիստոնեայք կ'ըսեն թէ իրենց պապերէն
լսած են որ Ս. Աղոյսն առ ժայռին վրայ ծնրադրած՝
իր Որդւոյն ազատութեանը համար Աստուծոյ գո-
հութիւն մատուցած ըլլայ, եւ թէ ասիկա բուն իր
ծնկան ձեւն ըլլայ, որ նոյն տեղը տպաւորուեցաւ:
Ս. Հեղինէ հոս եկեղեցի մը շինել տուած էր, որն
որ հիմա չկայ:

Նազարէթ մեր ջերմեռանդութիւններն ընելէն
ետեւ՝ Գալիլեայի մէկ մասին մէջէն շրջան մ'ըրինք
ու Տիբերիայ ծովը հասանք: Աս գաւառներն՝ որ ա-
տենօք այնպէս բազմաբեր ու բազմամարդ էին, հիմա
անգործ ու անապատ եղած են: Աս գաւառն Երկիր
Աւետեաց կամ Աւետարանի կը կոչուի, ինչու որ
Յիսուս իր առաքեալներովն առջի անգամ հոս իր
սուրբ վարդապետութիւնները քարոզեց:

Գովթայիմի դաշտէն ալ անցանք, ուր Յակոբայ
խաշինքն իրաւընէ աղէկ արօտ դտած պիտ'որ ըլ-
լան, ինչու որ շատ բերրի գետին է, մանաւանդ որ
խաշինքն հոն արածուելով՝ երկիրն աւելի պարարտ
կ'ըլլար: Աս դաշտիս մէջ տեսանք նաեւ Յովսէփայ

Զբհորն՝ որուն մէջ եղբարքը զինքը նետեցին. անունը
 մինչեւ հիմա մնացած է: Արան չորս մարմարիոնէ
 սիւներով դմբէթ մը ծածկած է: Ասկէ ճամբանիս
 յառաջ տարինք Կափառնաում քաղաքը փնտռելով.
 բայց հազիւ կրցանք աս ողորմելի քաղքին միայն տեղը
 գտնել, ինչու որ գրեթէ հիմնայատակ եղած է:
 Ուրիշ բան չիտեսնուիր՝ բայց եթէ սիւներու, խոյ-
 ակներու եւ ուրիշ ճարտարապետական զարդերու
 կտորտուկներ, որոնք ճարտար շինուած բաներ կ'ե-
 րեւան: Ասոնք աս քաղքիս վրայ Աստուծոյ ունե-
 ցած բարկութեան մէջ մէկ վկաներ են, որ իր անօ-
 րէնութիւններովն Աստուծոյ վրէժխնդրութիւնը կը
 դրդուէր: Իր դժբախտութիւնն՝ իրեն արտաքոյ կար-
 դի երջանկութենէն պատճառեցաւ: Հոս ամէն բան
 լաւ ու ազնիւ էր: Դիրքը խիստ աղուոր, Տիբերիայ
 ծովին լուրջ ու զուարճալի եզերքը, արեւելեան դին
 գեղեցիկ հարթիկէ բլրոյ մը կողը տարածուած՝ կե-
 նաց ամէն հարկաւոր բաներն առատութեամբ ունէր,
 որովհետեւ մէկ կողմանէ ծովն իրեն ամէն տեսակ ու
 առատ ձուկ կը մատակարարէր, մէկալ դիէն շիտակ
 երկիրն ամէն բաղձալի ու փափուկ բաները կու տար:
 Ամէն աղգերէ ճամբորդ ճամբորդի ետեւ հոս կը թա-
 փէր՝ տեղւոյն զուարճութիւնները վայելելու համար:
 Այսչափ առաւելութիւններն այնպէս մեղկ ու զգայ-
 ական բաներու ետեւէ ըրաւ աս քաղքին մարդիկն՝
 որ Յիսուսի խօսքերէն ու հրաշքներէն ամենեւին
 չչարժեցան, որոնք Սիգոնն ու Տիւրոսն ալ բաւական
 էին դարձնելու:

Եւ ատ անդամ կը կենայի Տիբերիայ ծովուն
 եզերքն ու մեծ զմայլութեամբ կ'երեւակայէի ան
 երջանիկ նաւակն՝ որուն մէջ Յիսուս իր աշակեր-
 տաց հետ գտնուելով՝ ծովին ալեկոծութիւնը խա-
 ղաղցուց, եւ առատ որս մ'ընել տալով՝ զիրենք
 զարմանքի մէջ թողուց: Աս ծովը կրնայ շուրջ ե-

րէք մզոն լայնութիւն եւ ութ կամ ինը մզոն երկայնութիւն ունենալ:

Տիբերիա քաղաքը, Հերովդէս շորրորդապետը շինեց ու Տիբերիոս կայսեր անուամբը կոչեց, որմէ ծովակն ալ Տիբերիայ ծով ըսուեցաւ: Ղուկաս՝ ասիկա Գեննեսարեթի ծովակ կ'անուանէ, որովհետեւ հիւսիսային դին Գեննեսարեթի երկիրը կ'ոռոգանէ:

Տիբերիա՝ որ ատենօք գեղեցիկ ու մեծ քաղաք էր, հիմա փլած ու աւերակ է: Ա'ըսեն թէ Տանկրէդ իշխանը հոն Ս. Պետրոսի եկեղեցի մը շինել տուած ըլլայ, պատուելու համար ան տեղն՝ ուր որ Յիսուս առաքելոց իշխանին՝ կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն տուաւ:

Տիբերիայէն Նազարեթ դառնալու ատեն՝ ան ձորէն անցանք ուր Քրիստոս հացը բազմացուց: Աս ձորն երկու լեռանց մէջտեղն է, ուսկից Յիսուս հինգ հացով ու երկու ձկով կերակրած ժողովրդեան բազմութիւնը կը տեսնէր: Ահա ժամ ճամբայ ընելէն ետեւ՝ Երանութեանց լեռն հասանք, որն որ մեծ ու ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջտեղը վերցցուած խիստ աղուոր տեսք մ'ունի: Երանութեանց լեռ կ'ըսուի՝ վասն զի աս լեռան վրայ Արդին Աստուծոյ իր աշակերտներուն ան սքանչելի ճառը խօսեցաւ, որն որ այնպիսի իմաստուն խրատներ կը պարունակէ՝ որ ասուդիւ իրեն աստուածային ճախութեան զգալի ցոյց մըն է:

Ասկից երկու կամ երէք մզոն յառաջ քալելով՝ Հասկաց արտորէից մէջէն անցանք ու Աանայ Գալիլեացւոց եկանք, ուր Արդին Աստուծոյ իր առջի հրաշքը գործեց: Հոն ջրհոր մը կայ, ուսկից կ'ըսեն թէ հրաշքով դինի դարձած ջուրն առնուած էր: Աս աւանդութիւններն եթէ ստոյգ ալ չեն նէ՝ գէթ Քրիստոսի Փրկչին ու իր աշակերտներուն գործքերը կը յիշեցընեն:

Ասկից նորէն Նազարեթէն անցնելով՝ Թաբոր լեռն եկանք, որն որ Նազարեթէն երկու մղոն հեռու եւ արտաքոյ կարգի բարձր է, մինչեւ կ'ըսեն թէ տասնուհինգ մղոն հեռուէն կը տեսնուի: Աս բանս ինծի անհաւատալի չերեւցաւ, վասն զի չորս դին ընդարձակ դաշտեր կան: Հազիւ ժամու մը մէջ անհարթ ու նեղ շաւղէ մը վեր ելանք:

Ասոնցմէ ետեւ միայն Աարմեղոս լեռը մնաց տեսնելու: Ա.ք.քեա չդարձած՝ հոն եկանք, որ Թաբոր լեռնէն վեց կամ եօթը մղոն հեռու կ'իյնայ: Աս լեռն անով երեւելի եղած է, որ Եղիա մարգարէն Ա.քաաբին ու Յեզաբելին կատաղութենէն փախած ատեն՝ հոն իր առանձնութեան տեղ ըրաւ: Նոյն լեռը՝ մանաւանդ թէ բաղմաթիւ լերանց շաւքը, հիւսիսային արեւելքէն դէպ ի հարաւային արեւմուտք եօթը մղոն երկայնութիւն ունի: Իր մէկ ստորոտը ծովը կը ծփայ, իսկ մէկալ կողմէն Ախսոն գետը կը վաղէ: Աս բարձր լեռներն՝ որ ծովու եւ ընդարձակատարած դաշտերու վրայ կը նային, իրաւընէ արժանի են Ս. Գրքին իրենց գեղեցկութեան համար տուած գովութիւններուն:

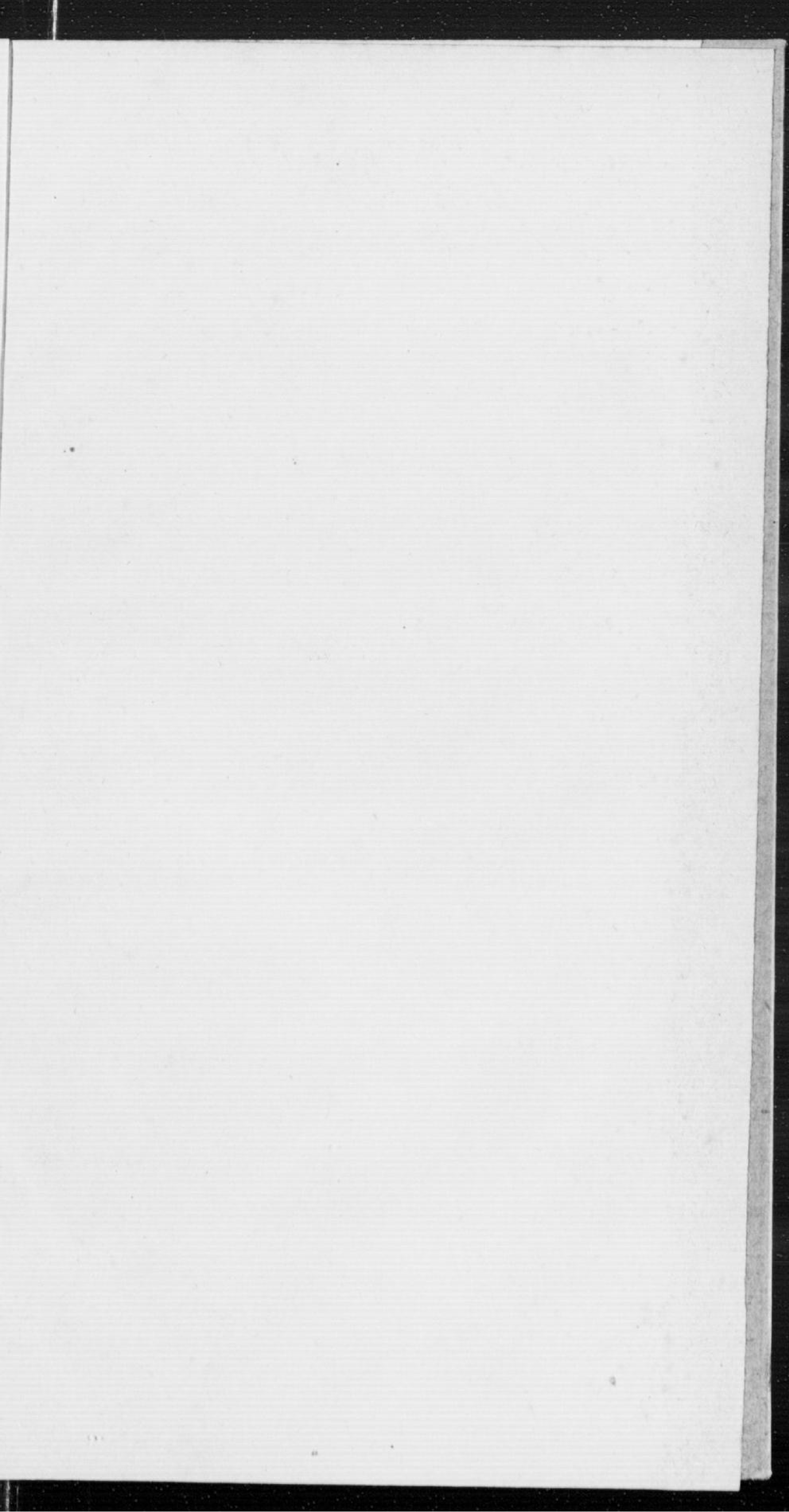
Աարմեղոս շատ ատենէ ի վեր Աարմեղեան կրօնաւորներուն ձեռքն է: Ասոնք հոս ինչպէս միշտ նոյնպէս հիմայ ալ մշտնջենաւոր առանձնութեան մէջ կարգով կանոնով կ'ապրին: Զմեղ մեծ սիրով ու մտերիմ բարեկամութեամբ իրենց վանքն ընդունեցան: Աս եռանդնոտ միայնակեացներուն վանքը զանազան քարանձաւներէ բաղկացած է, զորոնք իրենք իրենց ձեռաց աշխատութեամբը շինած են: Իրենց մատուռն՝ որ Ս. Առսին նուիրուած է, շատ սրտաշարժ է: Աս տեղս յառաջագոյն Եղիայի քարանձաւն էր, ուր մարգարէն քաջուած աղօթքի կը կենար: Պատուական վանականներն անձամբ զմեզ մատուռէն վեր այր մը տարին, որն որ ժայռի մէջ փորուած

երկրնկէկ սրահ մըն է: Արսէն թէ հոս Եղիա ժողովրդեան կը խօսէր, ու իրեն խորհուրդ հարցընելու եկողներուն պատասխան կու տար: Այսպիսի սուրբ ու քրիստոնէից պատուական տեղ մը հիմա Մահմետականաց ձեռքն է, որն որ Շէյխ մը կը պահպանէ եւ միայն ստակով ուխտաւորները ներս կը թողու: Նոյն հաճոյական մենութեան մէջ չորս օր անցուցի: Ասկից ելայ ու կարաւան մտնելով՝ Աքքեա եւ անկէ վերջապէս Սայտա եկայ, իմ բուն առաքելութեանս տեղն, ուսկից ճամբայ ելած էի: Հոս որ հասանք, ամէնքս մէկէն ինկանք շնորհակալ եղանք Աստուծոյ՝ որ մեր ճամբորդութիւններուն մէջ իր հովանաւորութիւնը վրաներնէս պակաս չըրաւ:

Օճնց կ'առնեմ խօսիլ Արաբներուն վրայ, որ ուխտաւորներուն ահռելի թշնամիներն են: Ասոնք ամէն տեղ կը գտնուին, ու նաեւ այնպիսի տեղուանք՝ ուր մարդ չիկրնար կարծել որ ըլլան: Ճամբաներու վրայ շարունակ ճամբորդի կը սպասեն: Գրեթէ անկարելի է ձեռքերնին չիյնալ, եւ մէյ մը որ մարդ իյնայ՝ առանց կողոպտուելու չիկրնար ազատիլ: Ուրիշ բանէ մուտք ու ապրուստ չունին՝ բայց եթէ պանդուխտներն եւ ուխտաւորները կողոպտելէն, Բայց փառք Աստուծոյ, մենք ամենեւին այսպիսի դժբախտութեան չհանդիպեցանք:

Չեմ ուզեր խօսքս վերջացընել առանց Երուսաղեմի Ասպետաց կարգին վրայ ալ քանի մը խօսք խօսելու: Նոյն ասպետներն աս կողմերս մեծ անուն ու մեծ համբաւ ունին: Երուսաղեմի ասպետներուն կարգն՝ երեւելի անձինք միայն կրնան մտնել, այս ինքն կամ աղնուական տնէ, կամ սուրբ տեղերուն մեծ ծառայութիւն մ'ըրած, եւ կամ Ս. Գերեզմանին երեւելի գումար մը ողորմութիւն տուած պիտ'որ ըլլան:

Իսկ աս ասպետութեան հանդէսն ասանկ կը կա-
տարուի: Երուսաղեմայ Հարց Մեծաւորը հայրապե-
տական զգեստ հագած՝ կը սկսի առաջարկուած
անձին որպիսութեանը վրայ տեղեկանալ. որուն
նաեւ ի պաշտօնէ դրուած մարդիկ հարկաւոր քննու-
թիւնն ըրած ըլլալով՝ իրենց վկայութիւնը կու
տան: Եւ եթէ աս հարցափորձն աղէկ ելլէ՝ Աթ-
ֆրիտի սուրն ու օձիքը եւ մեծ մտրակները (Տակ-
հ-շէրը) Ս. Գերեզմանէն կը բերեն ու սուրը նոր-
ընծայ ասպետին ձեռքը կու տան եւ ետքը մէջքը
կը կապեն, մտրակներն՝ ոտքը եւ ոսկիէ օձիքը խա-
չով մէկտեղ՝ վիզը կ'անցընեն: Աս հանդիսութիւն-
ներէն ետքը՝ աղօթք կ'ընեն, ու աղօթքը լմրնալուն
պէս՝ նորընծայ ասպետը դաւանանք մը կ'ընէ, ո-
րուն մէջ իր պարտականութիւնները կը բովան-
դակին: Ասոր վրայ Մեծաւորն Երուսաղեմի ասպետ-
ներուն կարգին գովեստ մը կը խօսի, որուն մէջ աս
կարգն ուրիշ ամէն ասպետներու կարգերէն վեր կը
դասէ, բայց միշտ առաջնութեան կամ գերագու-
նութեան պատիւն Ոսկի գեղման կարգին տալով:
Ար խրատէ զնորընծայ ասպետն՝ որ իր ամէն խոս-
տացած պարտականութիւններուն հաւատարիմ ըլ-
լայ, զինքը մասնաւորապէս կը խրատէ որ բարի օ-
րինակ ու Ս. Երկրին պահպանութեանն ու պաշտ-
պանութեանը նախանձաւոր ըլլայ: Աերջապէս աս
ասպետութեան հանդէսը կը լմրնայ Ս. Գերեզ-
մանին չորս դին փառաւորութեամբ թափոր մ'ը-
նելով:

Buchleinband von
JOSEF ERDMANN
BONN. Druck